ОБРАЗА

I

У великому оновленому місті, де ширяють могутні думки, де палають прекрасні серця, у великому південному місті зірвано цю квіточку.

Ви знаєте сутінь кварталів?

Ви знаєте той особливий, нудкуватий запах?

Там її знайдено серед інших подібних, а тому нудкуватий момент, що з нього почнеться розповідь, вражати не мусить.

Там її зірвано, щоб не загинув безслідно один із відмінних зразків нашої флори, щоб у майбутніх музеях лишився неповторний, звироднілий експонат.

Щойно, зриваючи, доторкнулись до неї чужі свіжі руки, як вона, мов та мімоза, почала лякливо згортатися, більше й більше викриваючи свою зворотну сторону.

Noli me tangere — ніби справді вчувався легітний шепіт.

***

Ніхто не знав, що на вечірці, крім інших гостей, є повія. Ніхто.

Бо тоді... але, звичайно, багато ще залежить од самої вечірки, од її особистого складу, од характеру.

Отже, це не була вечірка літераторів, чи музик, чи артистів, хоч на ній спостерігалося і гарні слова, і ритмічні співні інтонації, і вишукані пози, і перетворені жести. Це не була вечірка людей науки чи людей політики, хоч на ній чимало висловлювалося глибокодумних сентенцій та обговорювалося міжнародне й внутрішнє становище держави. Це також не була вечірка новознайдених буржуа чи веселого люду з передмістя, хоча жіночі строї здебільшого впадали у ярмаркову екзотику, а чоловічі зачіски нагадували закоханих парикмахерів або невизнаних поетів. Це була сімейна вечірка урядовців однієї установи — іменини юрисконсульта.

І ніхто не знав, що на вечірці серед інших запрошених є повія. Ніхто.

Бо тоді... ну як почували б себе тоді хазяїни, такі сумирні, цнотливі, поважані люди? Як заметушилися б тоді юнаки, лицарі Ордену Чесноти, і як істерично затрусилися б юнки, ці грубо ображені сеньйорити? Як красномовно сплеснули б долонями горді матрони, позбавлені з несподіванки голосових здібностей, і як поспішно повели б їх додому законні чоловіки, обурено оглядаючись та завзято одпльовуючись? Як нарешті пирснули б зо сміху легковажніші, і як гримнули б голосами хмарного Зевеса серйозніші?

То нічого, що вона вже сім місяців як покинула вулицю і в душі поклялася туди більше не ходити. Не допомогло б їй також найщиріше признання, що вона неймовірно хоче і може бути чесною людиною та відданою товаришкою, бо ніхто не повірив би. Не врятувало б і те, що Кость Гулавський називав її своєю дружиною, бо на це не звернули б уваги: минуле прикипіло до неї невблаганним тавром, а часу, щоб затерти тавро, пройшло ще надто мало.

Але ніхто не знав (навіть Мішель, приятель Костів), і тому вона сиділа, як рівна між рівними, тільки скромніша, несміливіша, трохи ніякова в цьому оточенні. І ще сум’ятніше ставало їй, коли ловила немов випадкові погляди завфіна Степана Марковича. Погляди були строгі, вдумливі і не зрозуміти, на кого саме скеровані. Бо, глянувши на неї,

Степан Маркович тут же, не міняючи виразу, придивлявся до її першого сусіди, потім до другого, третього і т. д., наче уважний командир на перевірці частини. Ці погляди здавалися Ніні ще строгішими, многозначнішими через те, що поруч із Степаном Марковичем в імпозантній позі сиділа його дружина (імпозантності особливо надавали їй коштовне вбрання та грацiйно випнуті, оздоблені діамантами, пальчики), і через те, що всі присутні виявляли збільшену увагу та навіть деяку запобігливість перед Степаном Марковичем.

Справді-бо, щойно вчувався його хрипкавий голос, всі інші голоси, може, й соковитіші, може, й тональніші, прискорено згасали, щоб через хвилину спахнути цілим смолоскипом ухвальних присудів,— мимоволі складалося враження, що все сказане Степаном Марковичем має виключну вагу й доцільність. Досить було йому блиснути рядком золотих зубів і, прицмокуючи, кинути якогось дотепа чи розповісти модну анекдоту, як його останнє слово покривалося феєрверком бурхливого сміху, а то й оплесків,— мимоволі складалося враження, що все, подароване в цій золотій усмішці, має особливу вагу, незвичайну пікантність.

Зрештою, інакше й бути не могло: тут зібралося до певної міри своє коло, і спільність інтересів, спільність відчувань силоміць збігалися на постаті Степана Марковича, як ґрунтовній, показній, принадній службовим рангом. Більшість з присутніх, звичайно, заздрила йому (дехто в думках напевне критикував), але в той же час певна частина мрійно й пристрасно хотіла вбачати в ньому власний прототип.

А зовні це все виглядало так чемно, навіть вибагливо, навіть зворушливо, що для закінченості тонкого поводження бракувало хіба лише, щоб кілька пар попливли в урочистому полонезі або зачарували легкістю жантільного менуету.

Ніна не звикла до подібного характеру поведінки. Але це ж було те, чого вона так давно й так жадібно хотіла. Це були люди, справжні люди. Справжніми вона уявляла собі всіх тих, що мають незайманий куток,

чесну роботу й сім’ю. Хвилинами вона сама собі не вірила, що сидить як рівна між рівними. Здавалося їй — химера, короткий сон.

Вона намагалася приховати хвилювання, перебороти зайву нерішучість, якої давно вже не знала. Вона уважно стежила за товариством, а ще уважніше за собою, щоб якоюсь недоречністю не порушити загального тону. Кожний пильні— ший погляд чи незрозуміла фраза сторожко сприймалися нею і щоразу збуджували підозрілість: здавалося тоді, що хтось із присутніх знає про неї і може раптово викрити на людях таємницю. І тоді хотілося, щоб Кость сидів не в другому кінці кімнати, а якнайближче, тоді ще міцніше стискалися уста, частіше тріпотіли вії, нижче схилялася голова.

— Ніно Сергіївно, дозвольте вас зазнайомити...

Ніна за звичкою трошки здивовано скидала очима, прискорено простягала руку і, запевнена цією шляхетною увагою до себе, відчувала нараз полегшення.

Якщо хтось із присутніх ладен був порівнювати її з дівчам, якому вперше дозволили одягти вбрання дорослої й уперше позбавили хатньої опіки, то навряд щоб йому можна було закинути особливе буяння фантазії. У всякому разі, невдавана щирість її гри дорівнювала вдаваній щирості інших. В усякому разі, її гарна постава й вродливе обличчя силоміць притягнули до себе перехресне проміння поглядів, теплих і холоднавих, бистрих і довших, гострих і невиразних.

Це подобалось Ніні і в той же час непокоїло. Найбільше ж вона уникала тих розмов, що мали двозначний, сумнівний чи надто мудрий характер. Боялася, щоб не прохопитись якимсь невдалим словом.

А розмови дедалі набирали жвавішого темпу. Вечірка дедалі ставала шумнішою. Майже кожного, хто запізнювався, зустрічали поспішними

дружніми вигуками — хто посилав радісні привітання, хто роблено обурювався.

— Ви прийшли чи приїхали?

— Прийшли.

— Пішки?

— Пішки.

— Ха-ха-ха!..

— Ну, звичайно, хіба ж можна приїхати пішки?..

Веселість зростала. І що більше підносився настрій гостей, то краще почувала себе Ніна. Веселість — наймогутніший стимул до зближення, як печаль до споріднення. Це, мабуть, тому, що на них кожний має абсолютне право, незалежно од віку, походження, службових рангів та громадських заслуг.

Згодом до неї підійшов Кость. Ввічливо поцілував ручку чорнявій сусідці, з якою досі ще не встиг привітатися, і Ніна затремтіла од задоволення. Ні в одного з присутніх вона не помітила такого вдалого поєднання власної гідності й лицарської готовності до послуг. І ні в одного, здається, не було так прекрасно зав’язаної метеликом краватки, як ця іскристо-сталева, що над нею попрацювали Нінині пальці. Ніби не той Кость, ніби новий. І зовні, і поведінкою.

А підійшовши й зробивши кілька яскраво-непримушених рухів, Кость відразу ж звернув на себе увагу, навіть викликав співчутливу до себе поштивість. Ще коли був там, у другому кутку, Ніна спостерегла, що й там йому належало одне з перших місць. Тепер, у присутності Степана Марковича (свого безпосереднього начальства), доводилось йому трохи

поступатися. Проте з усього було видко, що Кость ставить себе не далі, як на другий ступінь після Степана Марковича — аніяк не далі. Правда, говорив він трохи поспіхом, зривно, але досить сміливо, незалежно, що дуже подобалось більшості присутніх. За кожною фразою він якось особливо легко, закруглено підносив руку, а сказавши, деякий час тримав цю руку в повітрі і немов запитливо, немов сумненько зводив брови.

— Pardon! — тихо, м’яко додавав він.

Це теж подобалось.

І навіть коли він підкреслено ігнорував ту чи іншу фразу, адресовану безпосередньо на нього, або коли підкреслено-різко давав відповідь,— це теж подобалось.

Дехто стримувався, уникав з ним розмови, а більшість охоче в’язла в розмову, не ображалася. Навпаки, була рада, що натрапила на такого цікавого, небуденного співбесідника.

Очевидно, це Костя заохочувало. Він частіше викреслював у повітрі граційні, еліпсоїдні лінії, частіше зводив свої брови a la Pierott, частіше вдавався до сміливих проявів у діалозі.

— Гамлет! Справжній Гамлет! — з приємним подивом кинув йому Степан Маркович.

Ніна насторожено глянула на обох, не знаючи, як їй сприйняти це зауваження, як реагувати. Але всім іншим цей епітет чомусь видався стільки ж вдалим, скільки й смішним — дружній сміх був загальною реплікою. Годі й сама вона засміялася. Тоді посміхнувся й Кость.

— Панове, Степан Маркович робить мені занадто честі... Але цей скромний Гамлет, що зараз має приємність розмовляти з вами, цей

Гамлет справді мусить поставити один "проклятий вопрос". А саме: де товариш Данилюк?

Запитання влучило. Данилюка, одного з почесних гостей, уже давненько ждали. Через це, здається, й не починали основної частини сьогоднішнього вечора. Запитання відразу збудило увагу, скупчило загальну думку на відсутності Данилюка.

— Я питаю: чому його досі нема серед нас, куди він подівся, і звідки його нам чекати? — патетично вигукував Кость, патетично підвівши руку, і тут же додав, звертаючись до Степана Марковича: — Здається, так, друже Горацію: звідки, куди й чому?

— Так, товаришу Гамлет,— весело погодився Степан Маркович.

— Браво, товаришу Гамлет! Ха-ха-ха! — підхопили інші й захляскали в долоні.

З цього моменту нетерпіння почало зростати. Гості частіше й частіше кидали оком на стіл, завантажений патентованими кеглями, й відвертіше робили натяки, що, мовляв, у місті останніми часами розвелося багато непевного елементу, а тому й засиджуватись небезпечно.

Господар всіма силами намагався одтягти час та замаскувати незручність — виводив навіть свого найменшого сина й наказував йому декламувати вірші. Та вже трудно було притамувати заворушення.

І щойно Кость знову заговорив про Данилюка, досить відверто натякаючи, що Данилюкові, як людині відповідальній, партійній, слід було б, на його думку, виявити більше зацікавлення, більше простоти, не примушувати до очікувань і т. і., і т. і.,— саме тоді подзвонили й передали листа.

Писав Данилюк:

"Вітаю менинника. Вітаю все товариство. Дуже прошу мені вибачити, але, на великий жаль, не можу прийти.

З глибокою пошаною, з найкращими побажаннями".

Хазяїн, оголосивши цього листа, відразу ж знайшов для себе вихід.

— А, так! — легенько хляснув і він себе по лобі,— у нього ж справді там... попереджав... да-да...

І через кілька хвилин пролунало довгождане, урочисте:

— Панове, прошу!

Шаркаючи стільцями, обмінюючись ввічливими рухами, пересипаючи жартами свою метушню, словом, виконуючи все, що припадає на такий момент за віковим регламентом,— почали гості розміщуватись біля столу. Хазяї виявили якнайбільше уваги та сприту, щоб кожне подружжя розлучити й розсадовити на значній відстані. Адже часто поруч із чужими люди почувають себе легше, ніж поруч із найближчими життьовими товаришами. І не тому лише, що товариші їм набридають, а й тому, либонь, що товариші заважають їм бути правдивішими чи брехливішими, в усякому разі, бути свіжішими — хоч на чверточку вилізти з буденного футляру. Чи не тому й вигадано цілу низку умовностей, щоб поза футляром не було так соромно чи страшно?

Принаймні, хазяйське розміщення всі гості прийняли як належний факт, навіть із піднесенням, що в ньому просвічувала вдячність.

Тепер Ніна справді відчула полегшення. Ту примушеність, що досі тяжіла над нею, ніби одвіяло непомітним вітерцем. Одне тільки непокоїло: Кость далеченько. Будь він ближче, не в більшій мірі

допомогло б Ніні виявити ролю дбайливого друга, яку вона взяла на себе ще з дому, це більше допомогло б самому Костеві додержати слова, яке він дав, збираючись на вечірку, й уникнути можливої буйної гри властивих йому пристрастей. Це, нарешті, допомогло б і самій Ніні, маючи поблизу Костя та пильно слідкуючи за ним, не дозволяти й собі особисто нічого зайвого, бути й за себе певнішою.

Але програмове розміщення вже сталося. Посуд уже переможно гримів. Нетерплячість доходила краю.

Бахнула пляшка, що її розкубрював якийся верткий юнак. Степан Маркович піднесено, проймаюче виголосив першого тоста. Знялося бурхливе й довге: ур-р-ра!

Коли ж овації одшуміли, відразу над столом, ніби за командою, звисла мовчанка — тільки вчувались поспішний дзвязкіт виделок та беручка шамотня щелепів.

— О... тихий янгол пролетів... — врешті насмілився хтось непевним, обережненьким голосом.

І тоді у відповідь йому, наче з прорваного мішка, сипнув цілий рій окликів, зауважень, приказок, а все це переможно довершував дзвінкий, закотистий сміх.

Другого тоста сказав Кость. Чуло, гарно, оздобивши його всілякими рефренами. Третього — високий гість із довгим показним обличчям (була чутка, що він грек, дехто присягався, що галичанин). Промовляв цей гість трохи співомовкою, низьким голосом, ніби хотів нагадати, що хазяїнові одним роком лишилося ближче до смерті.

Проте вийшло дуже урочисто й дуже зворушливо. Стіни, вікна, двері, люди — все несамовито крикнуло: "Хай живе!". А на четвертому тості

чомусь додали: "Смєло ми в бой пойдьом" — і почали цілувати менинника.

Войовниче гасло цього тосту стало приводом до жвавих розмов на теми суто громадські. Тут згадалося і війни давні і війни недавні. Тут при нагоді кинулося далекозорний погляд і на війни майбутні, на перспективи скоминучі й неминучі. Тут знайшлося чимало охочих, на досвіді та аналогії переконаних, безмежно передчуваючих, ажень у пророцтва віруючих. Врешті той гурток гостей, що займав додаткового столика й дискутував з особливим захватом, сам, либонь, злякався перебільшеної одвертості (на вечірці були не всім відомі родичі та знайомі), а злякавшись, нагло й незручно обірвав цікаву бесіду. Хазяїн це помітив і поспішив натякнути, що за найближчих присутніх він цілком відповідає, і тому можна почувати себе як дома.

— Хе-хе! А мені по асоціації згадалося: чи були ви заарештовані і якщо ні, то чому?

— Так-так... Мілостью божьєй освобождаєм тоже... Ха-ха-ха!

Веселість буйно зростала. Вже менше віддавалося уваги на додержання тону, вже окремі гуртки, об’єднані спільною темою розмови, самовизначалися біля спільних пляшок, вже...

Але хто сказав би, що порушено рямці пристойності? Хто одважився б закинути, що порушено чиюсь гідність, не кажучи вже за престиж Степана Марковича? Було просто, незневольно, райдужно — і подобалось Ніні.

— Ай, рюмка! — істерично пролунав жіночий голос, і до перекинутого келеха ту ж мить запобігливо потяглося кілька пучок із сіллю.

Не рюмка, Клавдіє Мироновно. Майте на увазі, українська мова ніжна, мелодична. По-українськи треба сказать: рюмочка.

— Ха-ха-ха!..

— Андрій Петрович просто душка — він завжди знайде вихід.

— А ви, кажуть, щирий українець, Андрію Петровичу?

— О, конешно! Хіба ж ви не знаєте тієї записки: прошу направить мені джерело?

— Як? як?

На устах сусідів проповзла загадкова нерішучість. Хтось почав докопуватись:

— Джерело — це ж історнік?

— Да, історнік. Ключ.

— Ах, ключ!

І від сміху затремтіли стіни, хитнувся стіл, затанцював посуд, замотилялись переповнені радістю постаті, ажень сльози повиступали од щирого сміху.

— За товариша Ларіна!

А я не згоден. Я...

І знову чокнулись.

Ніна трохи дивувалася на це: так чи сяк, а була вона українкою. Ніна пильнувалась, щоб пити в міру,— тіль-тіль чманіла голова. Вона вже бачила, що може тут дозволити собі більше, ніж сподівалася, проте подвоїла обережність, перемагала різні трункові спокуси й всіма силами одхиляла шляхетну дбайливість свого молоденького рожевого сусіди, що волею хазяїв був призначений їй за лицаря. І хоч вдумливі очі Степана Марковича раз по раз стикалися з її очима, проте й цим поглядам вона щоразу віддавала менше й менше уваги. Увагу свою вона перенесла на Костя. І дедалі пильніше. І дедалі рішучіше.

Ах, Кость! Він виявляв надмірне завзяття над тими привабними кеглями. Серед інших його пристрастей ця пристрасть, на щастя, була другорядною, а все ж Ніна дуже жалкувала, що сидить на віддаленні. Тривожна уява вже малювала перед нею можливі наслідки.

І згодом, не втерпівши, вона стала обережно подавати мімічні знаки: просити, соромити, сердитись. Кость робив вигляд, що не розуміє або не помічає.

Та несподівано з’явився на допомогу Степан Маркович. Впіймавши нетерплячий позір Ніни, він злегка торкнув Костя, що сидів неподалець од нього.

— Що таке? — обернувся той.

Ніна з лагідною усмішкою дала йому зрозуміти своє застереження. Кость здвигнув плечима. Ніна, приховуючи незручність, з тією ж лагідною усмішкою сказала:

— У тебе хворе серце.

— Ніно Сергіївно,— сквапливо відповів їй Мішель, приятель Костів,— дорога Ніно Сергіївно, коли б ми випили стільки, як вам, мабуть, здається, то у нас на душі вже давно був би... загар.

— Браво! Бравіссімо! — гримнули сусіди.

Розгойдані хвилі оплесків та сміху підхопили останні слова. Дотеп сподобався, полетів з уст до уст, і сусіди глянули на Ніну й на Костя добрими, теплими, немовби мрійними очима, готовими все прийняти, все вибачити: люди справді можуть бути дуже добрими — все залежить од діагнозу та вчасно поданих ліків.

Звичайно, це не могло задовольнити Ніну, не могло втамувати непокій. Але саме в цей час вона примушена була віддати більше уваги своєму сусідові, верткому, з рум’яними, як у дитини, щічками, з блакитними осклянілими очима блондинові. Сусід, очевидно, був дуже радий з того місця, що йому припало, і сумлінно виконував належну ролю. А що прихильність, якої в нагороду собі він сподівався од Ніни, даровано було йому в незначній мірі, він, кінець кінцем, вирішив поєднати всі здібності, всі зусилля, аби лише здивувати чи вразити свою сусідку, аби зацікавити.

— Ніно Сергіївно! Ах, Ніно Сергіївно! — і він люб’язно підсовував мисочки, настирливо просив випити з ним хоч краплину.

Руки йому тремтіли, і голос йому тремтів, а очі кричали благанням.

— Ніно...,— він ковтав решту наймення (причому робив це частіше й частіше) і воднораз, ніби з відчаю, ковтав свою чарку.

Доводилось від часу до часу поступатися. Тоді сусід нестримно, як переможець з Майн-Рідового роману, скрикував, тороплено підносив того чи іншого полумиска, розсипав трохи неслухняним язиком добірні слова захвату й подиву. І знову заводив таку розмову, що йому конче треба було відповідати або ж у свою чергу запитувати. Знову намагався виявити якнайбільше ретельності, щоб настрій сусідки, боронь Боже, не пішов на спад.

— Ніно Сергіївно, я ж вас прошу, Ніно... — щохвилини тихше, щохвилини інтимніше.

— Ніно!..

Раптом у цій наївності, особливо ж у цьому принишклому голосі Ніні видалось щось віддавна знайоме. Вона ще не встигла збагнути, а вже болісно защеміло в грудях і з нехіттю одштовхнуло її від п’яненького прихильника.

Надаремне говорилося їй про красу тонких пальчиків, що так нервово переминають хусточку, про хвилюючу глибінь погляду, загадково скерованого кудись обіч, про пуп’яшки рожевих уст, призначених зовсім не для того, щоб мовчазно стискатися.

Надаремне...

Все це вона слухала краєчком вуха, тільки краєчком, бо вже не могла знайти Костя на тому місці, де він сидів раніше.

"Де ж він?" — і в голові знявся цілий рій припущень. Ще не тратила надії. Ще вірила. Оглядалась. Шукала напружено.

А щебетливий, невтомний сусіда раз у раз сміливішав, докучав, дратував.

Що це?

Вона й незчулася, як сусідська рука мовби ненароком ковзнула під стіл і мовби ненароком зачепилася на її коліні.

Чомусь ніколи ні один дотик не вжалював так міцно. Ніна сіпнулась, блиснула гнівно очима.

Момент — і зрозуміла, що, підвівшись, знову сідає і що розгублений сусіда, вихопивши після невдалих мандрів руку з-під столу, старанно запорпався виделком у своїй мисці. Сердешний, він, мабуть, думав, що біля нього інша жінка.

Ніна допила з келеха, хотіла вгамувати схвильованість. А думки — вихором і врозтіч... І натрапила поглядом на погляд Степана Марковича. Дивився м’яко, вдумливо. Невже він помітив цей сусідів напад? А може, догадався? Ні, ні. Але чого він так дивиться?

Вмить пойняла її незрозуміла задьорність. Кинула очима задьорний запит. Та Степан Маркович уникнув красномовного виклику, красномовно вказавши їй очима на другий кінець столу.

Треба було тільки злегка одхилитися,— Ніна одхилилася,— щоб поза спинами сусідів, на тому ж боці, де сиділа вона, побачити Костя.

"Коли? Чому?" — не встигла ще зміркувати, а вже помітила, що Кость, надто захоплюючись суперечкою, ударив кулаком по столі і спересердя налив собі нову чарку.

В уяві Ніни, як бистрі тіні, мигцем прохопились: кошмарна ніч, гнів або сльози, компрес на серце...

Ах, Кость! Неможливий Кость!

Він був блідий. Він шарпався. І він не знав, що прекрасна краватка, над якою попрацювали Нінині руки, вже обвисала зім’ятою шматинкою.

Обурення, одразу затуманивши Ніні свідомість, швидко одлинуло. Натомість почало сповняти холоднаве протверезіння. Вона ніби оддаля, чужинно поглянула на всі ці обличчя...

Так, за малим винятком, усі вони були різні і, за малим винятком, усі подібні. І, зрештою, нічого незвичайного не уявляв собою Кость на цьому квітчастому тлі,— хіба що яскравіше визначався незалежністю, сміливістю. І нічого особливого не було в тому, що він перемінив місце, бо вже дехто помітно, а дехто непомітно вислизав із рядів. Уже в обох кімнатах з’являлися невеличкі, випадкові гуртки. Уже, притискаючи хусточки до уст, поспішно, крадькома просувалися кудись окремі постаті з виразом заклопотаним, ба навіть тривожним...

Але хіба це виправдувало Костя? Хіба треба шукати виправдань? Хіба він не мусив бути кращим, ніж інші,— таким же витриманим, як от, прикладом, Степан Маркович? Хоч би сьогодні, хоч би не тут. Він же знав свою слабкість, він же давав слово. Ось знову налив, знову п’є...

І знову скипіло обурення. Сильніше. Відчайніше. На Костя. На все.

"Коли так — і я нап’юся",— злетіла раптом думка. Щось темне, болюче і мстиве прокинулось у ній. Рука потяглася до келеха.

— Панове! — зненацька пролунав перейнятий захватом голос: — Панове! Зараз нам відомий наш артист...

Тут його перемогли бурхливі акорди універсального монохорда.

Шуміт ночной Марсель

в прітонє трьох бродяг...

— баритон м’яко розправив крила.

Це було наче гаслом: застільна гірлянда різко хитнулася, подекуди тріснула. Гілка по гілці стали з неї випадати.

Мужчіни п’ют там ель,

а женщіни с мужчінамі жуют табак...

— з інтимним, інтригуючим відтінком взявся розповідати баритон, поширюючи коло слухачів.

Скориставши з нагоди, Ніна теж встала й поволеньки протиснулась на край столу.

— Як ся маєте, Костянтине Львовичу? — спитала тихо й многозначно.

— Дуже й дуже погано, Ніно Сергіївно, бо ніхто мене не хоче розуміти. Ви ж бачите, нема ні одної людини, довкола тільки... ах! — і розпачливо похитав головою.

— А ваше серце?

— На ньому... загар.

— А ваше слово?

— Одійди!

— А що ж буде далі?

— Буде... пулька.

— Що?

Кость шарпнувся, з викликом глянув на неї. Але Ніна теж дивилася з викликом, і був її погляд докірливо-суворий, такий проймаючий і такий невблаганний, що Кость не витримав, здивовано одхилився.

— Що ж буде далі? — вона легенько взяла його під руку і, щоб уникнути небажаних свідків, одвела до вікна, у тінь олеандрів, філодендрів та іншої хатньої екзотики.

Тут Ніна глухим шепотом нагадала Костеві за його слово, так легковажно не додержане, за гонор та сором. Ніна вимагала більше не пити, а головне: до карт не сідати. Ніна сказала, що через півгодини конче треба йти додому і, якщо він не погодиться, піде сама або теж нап’ється.

— Не смій! — погрозливо застеріг Кость.

— І ти не смій,— серйозно відповіла Ніна.

— Ну, це потім видко буде.

— Ніяких потім. Через півгодини йдемо. Або... гулять — так гулять!

— Нінко! — ще рішучіше обізвався Кость.

На цих словах вони мусили перервати розмову: веселі гості, готуючи місце для танків, почали одсовувати кадубки з квітами у самий куток. А втім, головне було сказано. Він повернув до столу, якого вже пробували скоротити і поставити під стіною. Вона лишилася біля вікна.

Довкола (і в сусідній кімнаті) в імлистих пасмах диму, немов веселі примари, сновигали, кружляли гості. Думки тьмарились, мерхли... Пристрасті бухтіли, вигравали, закипали... І все це для Ніни було тут трохи чудне, і все це було дуже знайоме.

Ніна уявляла собі вечірку інакше, особливо напочатку.

Ніна, ще готуючись до вечірки, створила собі іншу картину. Правда, вона не схилялась до скрайніх перебільшень, не плекала в уяві своїй якихось надзвичайних прикрас — цього не дозволяв їй чималий життєвий досвід. А все ж таки, маючи досвід, знаючи взагалі життя та людей, вона ще не знала сповна того куточка життя, куди тепер потрапила. Їй дуже хотілося, щоб куточок цей був не схожий на всі інші, щоб кращий був, принадніший, гідний справжньої поваги та навіть замилування.

І тепер, придивляючись, прислухаючись, вона змагалась сама із собою. Дрібниці, що завжди були для неї важливіші, виступали тепер як на долоні,— вона ловила ці дрібниці, нашвидку підсумовувала їх і в усьому, що здавалося їй поганим, хотіла бачити лише винятки, неминучі винятки. Та винятків було так багато, що тепер їй ніяково ставало за свою недавню ніяковість, тепер навіть діймав легенький жаль і набігало легеньке подражнення.

— Фокстрот! Панове, запрошуйте ваших дам!

Нараз холодок розчарування одлинув, даючи місце приємній теплоті: вона в одну хвилину рішуче переконалася, що в цій стихії почуватиме себе як риба у воді. Вона не чужа. Вона така, як і інші. Чого ж гратися у якусь показовість, у безглузду зразковість? Чому б не дати собі волю, чому б не поринути в гущину загальної веселості?

Немовби шепнув хто, що за нею стежать. Оглянулась — так, кілька пар сторожких, проймаючих очей всмоктались знайомим натяком. О, звичайно, у неї гарна постава і гарне обличчя. Ха-ха! О, звичайно, вони так хотять, так же ж хотять наблизитись — ці сласні, ці вовчі іскорки. Ха-ха-ха! Досить кумедної примусовості! Ось — вихопилась на середину кімнати, притупнула, завмерла у жагучому покликові, і вже заходила, закружляла, затріпотіла... Хто дорівняє? Хто одважиться змагатись?

Перед очима метнулось густе мереживо. На момент усе зникло в якійсь порожнечі, і приплив солодкої знемоги стукнув у серце.

"Але що буде? Що буде?" — Ніна міцно стиснула руки. Ніна старалась перебороти цей порив, щоб і справді не кинуло її на середину в той приворотний вир.

Вона злякалася за себе. Вона згадала за Степана Марковича, за інших поважніших гостей, і ще міцніше, до гострого щемління, вп’ялася нігтями в свої долоні.

Біль пройняв, і згодом над нею затяжило єдине бажання: якнайшвидше піти додому. Не бачити, не чути, не наражатися. Минулий досвід нагадав їй, що там, де люди умисне розпалюють радість, там мусить бути запаморочно-млосно. Там — або відразу кинутись у вир, або ж відразу одійти. Краще одійти.

А Кость? Все ж таки півгодини вона мусить зачекати, бо, поза всім, це зараз скидалося б на втечу, це могло б образити хазяїв.

Фокстрот уже розгортався. Поблизу не було жодного вільного місця. До Костя ж, що стояв у другому кінці та продовжував суперечку, вона поки що не хотіла підходити і, уникаючи запрошень на танок, спритно перехопилась до сусідньої кімнати. Тут переважали чоловіки, і хоч надмірно диміли цигарками, але вікно було напіводхилене. Та й місце знайшлося — затишна, примітивна канапка з якихось скриньок, застелених килимом.

Ніна сіла. З вікна легітно війнула приємна похолодь, і Ніна замружилась. Рада була посидіти отак — щоб ніхто не підходив, щоб не розплющувати очей, не відповідати...

— Проститутка,— несподівано й виразно упало коло неї.

Що це? Хто це насмілився?

Скочила, мов її стьобнули болючою лозиною. І ту ж мить прокинулося в ній нестримне, шалене. І ту ж мить захотілося несамовито крикнути. І захотілося розбити. Все одно — що, але вхопити й з криком, з реготом трахнути об підлогу.

— ... а я кажу, панове, що Америка — стара проститутка...

Захопило віддих. Не могла одразу опанувати себе. І з обуренням, і з подивом прикипіла очима до червонястого, брижуватого обличчя, що за кілька кроків нервово здригалося. Обличчя належало одному з поважних гостей, які зійшлися кружка, і яких, очевидно, захопила тема міжнародних стосунків.

Тоді Ніну обережненько взяли за руку, і Ніна прокинулась. Перед нею стояв Степан Маркович.

— Я вас цілком розумію. Але даруйте їм, вони не помітили.

Степан Маркович сів поруч і ще раз похитав головою на адресу необачних дискутантів.

— Даруйте їм.

"Ах, навіщо я, навіщо? — пролетіло в свідомості. — Інша на моєму місці просто вдала б, що не звертає уваги".

Слово, яке вона чувала тисячі разів і яке почула вперше, це уразливе слово, і ця недоречна поява Степана Марковича, і власна недоречна поведінка примусили її бентежно понуритись. Вона знала, що починає червоніти (привілей не тільки тих, що чисті тілом).

— Не треба так... — тихо й лагідно мовив Степан Маркович,— хоч вам дуже личить...

Якийсь час він не зводив очей.

— Даруйте відвертість, але, слово честі, мені здається, у вас іще стільки... ну, я б сказав, стільки невинного, невичерпаного, гарного...

Ніна невиразно посміхнулася.

— Ви знаєте Рафаеля Санціо? — додав Степан Маркович тим же лагідним, трошки мрійним голосом.

Хотіла відповісти "ні", проте з уст передчасно упало:

— А чому ви питаєте?

— Коли б вас побачив Рафаель, він напевне створив би нову сактинську Мадонну.

— Сатінську Мадонну? — задумано перепитала Ніна.

— Так. Сактинську Мадонну,— підкреслено повторив Степан Маркович, певний, що виправляє як слід.

Між ними поволі зав’язалась балачка. Ніна виявляла побільшену витриманість, за якою приховувала все, чого їй бракувало і що мала у зайвині. А Степану Марковичу, либонь, подобалась ця тактовна серйозність, і, заохочений, він поступово перейшов на ролю дізнаного оповідача.

II

Поведінка наших героїв, може, трохи й відмінна, може, місцями занадто відверта, але треба пам’ятати, що: 1) вони в більшій чи меншій мірі дозволили були собі виткнутися з буденних футлярів, 2) вони — люди, цебто найскладніша, наймногогранніша, найдивовижніша органічна суть, 3) вони — громадяни, що мають право так зватися, не лише за республіканським переписом, але й через те, що відограють в житті республіки не останню ролю (звичайно, в міру своїх сил та здібностей).

І хоч лиха доля позначила сутінню ті укісні, покраяні, різнокутні квартали, де вчувається особливий нудкуватий запах, але хіба якась геометрична форма обмежує щирість думки, хіба сутінь не може бути тлом, на якому ще яскравіше спалахкують шляхетні поривання, хіба, нарешті, з ґрунту, що має відтрутний запах, не зростають прекрасні хризантеми?

"Любити людей, щоб і вони тебе любили — тяжко". Та відомий француз, висловлюючи таку істину, мабуть, зовсім не мав на думці зрікатися любові до людей, бо якраз у цьому "тяжко" вся цінність, вся любов. Чого варта була б любов, позбавлена болю? Яким жалюгідним, нездібним на любов кастратом виглядала б істота, позбавлена здібності на ненависть?

Трудно, трудно не погодитись із відомим французом, трудно не любити людей. Трудно, щоб цей наступний розділ не поглибити, щоб він трохи не різнився від першого, щоб не набрав, можливо, стриманіших, статичніших рис, коли ви ще ближче підходите до людей.

Бо й справді, хто б вони не були, які б вони не були — вони люди. Якщо вони, крім своїх звичайних зовнішніх ознак, мають цілком оформлені, правильні документи і не позбавлені виборчих прав, цебто чесні люди, то хіба можна їх не поважати? А якщо, крім ділових розмов і стереотипних усмішок, вони здібні на вищі злети й глибші пристрасті, на хвилюючі радості й хвилюючі страждання, цебто цікаві люди, то хіба

можна обминути їх увагою? Хіба не слід, одсуваючи схематичність, підійти ближче, зазнайомитися краще?

Слід.

Що ж до взаєм...

Ні!

Кому охота вимінювати золото на золото?

***

— Кланяйтесь нашій симпатичній Мадонні.

За два тижні уже втретє приносив Кость привітання од Степана Марковича і раз у раз одного й того ж змісту:

— Кланяйтесь нашій симпатичній Мадонні.

І раз у раз Кость передавав ці привітання ніби між іншим, з тією робленою байдужістю, що в ній просвічувало задоволення.

Ніна за звичкою трошки здивовано скидала очима і теж ніби між іншим з робленою байдужістю говорила:

— Да?

Тоді мимоволі згадували вечірку і обмінювалися думками щодо її характеру взагалі чи найцікавіших моментів зокрема. Кость похваляв Нінину поведінку та майже екстатично підкреслював, що на людях вона виправдала ролю його дружини з великою гідністю — можливо, краще, ніж інші.

Екстатичність була тут не лише виявленням емоціональних вібрацій, що на них Кость був здібний за своєю натурою, але й певним засобом, логічно розрахованим, на що Кость теж був здібний за своєю натурою. І хоч натура його була досить складна, однак засіб цей був досить простий: Кость хотів, сказавши Ніні ухвальне, приємне слово, прихилити її до себе стільки, щоб їй потім не випадало заглиблюватись згадками аж до самого неприємного фіналу вечірки.

На жаль, цей засіб не завжди виправдував себе, бо, радо сприймаючи Костьову похвалу, Ніна все ж не могла обминути деяких моментів — хоча б натяком.

— Я думаю, Костику,— іноді говорила вона,— що найбільше виправдала свою ролю дружини саме тоді, коли... пам’ятаєш?... коли затулила тобі рота хусткою й силоміць одвела на візника. Як ти думаєш, Костику?

Схиляла набік голову й скоса, лукавенько мружилась. Кость мовчав.

— Чи, може, ти гадав, що я справді покину тебе й піду сама додому? Не допоможу тобі хоч наполовину додержати твого слова? Допущу, щоб ти засоромив себе вкрай? Наївненький мій хлопчику! Я ж тобі товариш. Я не така... І я — знаєш? — я вже забула, що ти мене лаяв вуличними словами та нахвалявся побити. У тебе ж хворе серце...

— Нінко! — строго озивався Кость і спідтиха, дражливо кидав: — Ну й сколопендра.

Провину свою він прекрасно відчував, але не хотів, щоб йому про неї нагадували та виносили якого-будь присуда. Адже він, як доросла людина, мав свої усталені погляди й свої цінування вчинків. Мав, звичайно, як доросла людина, і притаманні йому хиби, однак визнавати їх погоджувався лише тоді, коли на хиби ці вказувалося з відтінком неминучості, ба навіть трагічності.

Є люди, що люблять самі собі утворювати ілюзію страждання чи майже страждання. До них почасти належав Кость. Є також люди, що не люблять в інших ті нахили й методи, які їм самим властиві. Відмінність чужої методи їх не зацікавить, бо вони завжди упевнені в особистій перевазі. І до таких людей почасти належав Кость.

Тим-то ущипливий тон, що його іноді добирала Ніна, був для Костя найнезноснішим явищем. Певна річ, Кость одбивався тією ж зброєю. Певна річ, у порівнянні з Ніною він володів цією зброєю блискуче і завжди досягав би разючих наслідків, якби не зраджувало його терпіння. Саме тут трудно було войтуватися з Ніною, саме в таких випадках терпіння їй не бракувало. І, мабуть, тому, що вона була далека від особистих ілюзій трагічності, що вона зовсім не претендувала на перевагу особистих метод, а просто бачила, що на подібні прояви Кость реагує найсильніше,— мабуть, тому в належних випадках вона охоче до цих метод вдавалася.

Мовчання, що ним взагалі багато перемагають — цей шляхетний засіб боязких людей,— мовчання не завжди могло стати Костеві у пригоді. Не завжди ж можна мовчати, якщо побуваєш себе винним. Та й навряд, щоб хтось погодився зарахувати Костя до боязких людей,— принаймні, у межах товариських і хатніх стосунків. Щоправда, мовчання як засіб вживалося іноді й Костем, але найчастіше воно було вістуном бурхливого зриву.

Нінко! — це пересторога.

Сколопендра — це поки що віддалений шарварок, коли вчувається перший подув вітру й трепетно вгинаються верховіття.

— Ха-ха-ха! Костику, чого ж ти, дурненький, сердишся? Я ж кажу, що забула вже...

Грайливо заглядала йому в очі, ніжно хляскала по щоці. Порив нишкнув. У хаті прояснювалось.

— Треба, Нінко, розуміти,— зітхав Кость.

Це звучало так щиро і так серйозно, що годі було уникнути уваги й співчуття. Він тільки просив зрозуміти і він запевняв, що слово, якого він не додержав, це — жертва. Може, своєрідна, але мимовільна, тяжка жертва.

— Хіба?

— Та зрозумій же, Нінко, що словами я не розкидаюсь. Значить, було щось більше, важливіше, сильніше, щось таке, перед чим я мусив скласти жертву. Треба ж подумати, треба зрозуміти... Бо про який зрештою сором може йти мова? Перед ким? Перед отим стовпищем забобонів на вечірці? Перед отими невігласами, що не можуть на крихту переступити вузеньких, притертих, забобонних меж? Перед отими міщанами, що мають сміливість називати себе інтелігентами? Хіба це не обурення? Хіба це не розпач?

Кость зривався, легко й закруглено підносив руку, прискорено ходив по хаті. Обличчя йому відразу мінялося. Уста нервово сіпались. Брови злітали сміливими крильцями. Очі займались завзяттям.

— Обивателі! Патентові обивателі! — вигукував Кость.

І все ж таки Ніна ніяк не могла зрозуміти Костя. Його хвилювання, його запальність ніби найпевніше доводили, що він гостро сприймає, щиро обурюється, говорить з глибокого переконання. А безпосередня дійсність ніби доводила якраз протилежне, сумнівне.

Правда, сама Ніна теж сподівалася од вечірки кращого, але хіба можна судити всіх, без винятку? Хіба можна рівняти хоча б Степана

Марковича з отим рожевим сусідою, про якого вона Костеві ще не сказала і, мабуть, не скоро скаже? Хіба сам Кость, збираючись на вечірку, не прочитав їй цілої лекції, не попереджав її, що там треба поводитись якнайтактовніше, і хіба він сам, прийшовши чемно, не вийшов галабурно? Хіба він сам не належить до того оточення? Хіба він вперше усіх їх бачить? Хіба...

Чимало можна було нарахувати різних "хіба". Та щойно пробувала Ніна спиратися на перше-ліпше, як їй закидали, що вона загрузає в дрібницях, за деревами лісу не бачить, не доросла, не скоро зрозуміє.

— А розуміти треба. Треба, моя наївна хохлушечко. Треба розуміти, хоч, може, зараз тобі ще й трудно,— співчував і повчав.

— Не знаю... Може, я й не доросла, може... А тільки у тебе, Костику, хворе серце.

— Серце? Треба, щоб і серце стало забобоном. Тепер треба бути безсердечним, невблаганним, як машина.

— Ну це вже, Костику... вигадки якісь.

— Ет! Що з тобою говорити.

Безнадійно одмахувався, одвертався,— мовляв, продовжувати розмову недоцільно.

Недоцільність справді була очевидна. Розмова часто виходила плутаною, ще більше утруднюючи можливість зрозуміти Костя.

Не вперше чувала Ніна од нього подібні напади. Вона знала, що його діймає якийсь своєрідний біль, але в той же час вона прекрасно знала, що над ним тяжать небезпечні пристрасті. Яка тут взаємодія, що від

чого походить — це її найбільше цікавило, непокоїло, цього вона попри всю свою допитливість ще не могла збагнути.

Бо, зрештою, не в самій вечірці справа. То нічого, що він напився і мало-мало не присів до карт (яка, зрештою, дурниця!). То нічого, що лаявся і мало-мало не бився (хіба до зустрічі з Костем вона такого не знавала?). А найгірше, найстрашніше в тому, що ці нахили, особливо нахил до карт, дедалі більше й більше виявляли себе як звичка, як затяжна хороба.

В житті, у тому нещодавньому важкому минулому, Ніні двічі довелося бути свідком, як один гість, завітавши після невдалої гри, майже на руках у неї прострелив собі голову, а другий… другий вдосвіта кинувся з четвертого поверху, лишивши їй на спогад красномовну записку. Це справило на неї таке разюче, незабутнє враження, що відтоді пристрасть до карт їй почала здаватися найгіршим людським лихом. Вона згадувала прострелену голову, згадувала світанкову записку і припускала, що Костя теж може спіткати подібна доля — її рідного, невимовно дорогого Костя. Інколи це здавалося їй просто неминучим. То кому ж, як не їй, стати на сторожі? Кому ж іншому запобігти, захистити, виконати цей складний і великий обов’язок?

Доречні натяки, чи просто нагадування, чи навіть ущипливість — усе це були засоби, що ними вона хотіла, викликаючи Костя на відвертість, в той же час впливати на нього.

А те, що він, прикладом, намагався уникнути згадок за свою поведінку на вечірці, переконувало Ніну, що її засоби досягають мети, що надалі, ближче пізнавши Костя, вона впливатиме ще сильніше.

Вона вірила. Вона була певна, що не поступиться. І в ній зростало заохочення.

Заохочували також, надавали певності в собі усі безпосередні новини останніх часів: вечірка, хоч і не зовсім виправдала сподівання, проте дала наявні докази, що Ніна не буде чужою для нового оточення, а згодом їй, либонь, нетрудно буде дорівнювати кращим із справжніх.

А потім:

"Кланяйтесь нашій симпатичній Мадонні",— це імпонувало, це справляло чималу приємність.

Така поважна особа, як Степан Маркович, не тільки поставилась до неї гарно, не лише взичила їй на вечірці особистої уваги, але й пам’ятала за неї. Не дарма-бо Кость підкреслює, що вона з великою гідністю виповнила ролю дружини.

О, звичайно, їй до певної міри прислужилася зовнішність. Та тільки до певної міри, бо все ж таки, на її думку, сама зовнішність дала б незрівнянно менше, якщо вона дозволила б собі інше поводження. Особливо ж у цьому переконувала тодішня прикінцева бесіда із Степаном Марковичем. На її погляд, ця бесіда, порівнюючи з іншими, не мала жодного більш-менш виразного натяку на легковажність. Навпаки. Чемно, тепло підійшовши, Степан Маркович потім розповідав такі серйозні та не зовсім зрозумілі речі, що навіть ніяково ставало й мимоволі тоді набігала думка: невже він певен, що його мовчазна слухачка стільки ж розвинена, як і він сам?

А чому б справді не могло скластися у нього подібне враження — хай не в такій, хай у меншій мірі (адже Ніна, здається, не прохопилася жодним необережним словом).

У всякому разі, його пам’ять, його привітання свідчать, що враження склалося непогане, що вона вміє поставити себе, що вона, як захоче, згодом справді буде дорівнювати кращим із справжніх. А тоді, звичайно, і на Костя впливати їй буде легше.

Бігли години, сповнені різних припущень, перевірок та вирішень. Проходили дні, сповнені різних новин, надій і сумнівів, радісних і безрадісних спостережень. Але над усе панувало одне незмінне, непорушне, сильне, як сама спрага до життя, бажання: якнайкраще застосуватись до нової дійсності, якнайліпше виправдати свою ролю.

В суєті буднів, у навалі клопітливих дрібниць, що були скеровані до тієї ж єдиної мети, вона іноді, полетівши мрійною думкою у майбутнє, раптово кидалась супроть, боязко озиралась на минуле. Тоді здавалося їй, що в її житті стався надто сміливий, майже зухвалий виклик, і тоді бажання її уґрунтуватися в новій дійсності оберталося в якесь дивне, майже тваринне завзяття.

Хай поки що трудно,— підбадьорювала вона себе,— хай не все укладається вдало, хай діймають сумніви й тривоги, хай що завгодно, але треба прикласти всіх зусиль, всіх можливостей, щоб тільки не вертати... Ні-ні! Не вертати на ті колишні... вечірки... вечори... де також бували гості розмаїтих рангів. Ті моторошні гості, потвори із сласними полапками, з відтрутними обличчями. Ті веселощі, ах, ті жорстокі веселощі, де за дзвониками сміху крився біль приниження, за тепленьким словом — клекітна злоба, за кожним ґраційним рухом — відчай. Ніхто ж ні разу не спитав, чому забрело туди безпорадне українське дівча, чому така запаморочена голова й таке зневолене серце? Тільки раз дали ступити, підштовхнули, а потім, ухопивши, закружлявши, переможно понесли з рук до рук... І коли помітила вона, що шпаринка вихідних дверей дедалі вужчає, коли серце розкраяв жах, коли вся істота несамовито заверещала: тікати! — ще міцніше став обплутувати слизький, ядушливий кушир, і з трясовини пролунало: куди?

— Ну, звичайно, до суспільної ласки.

Одні на це розперезано сміялися, другі загрожували. Одним було заздро, другим непокійно. Одні-бо з корінням угрузли в той ядушливий ґрунт або, прийшовши сюди з недавніх власних добр, таїли в собі

потомну ненависть до суспільної ласки, другі трусилися за дорогим товаром або ж боялися викриття своїх потайних злочинів. І всі разом ще одностайніше стискали коло підозрінь, переслідувань, найрозмаїтіших перепон, найрішучіших загроз. Ще трохи — і. втративши останню надію, вона мусила б скоритися, вона загрузла б назавжди.

Але трапилось несподіване. Трапилось навесні, у великому сусідньому місті, коли з’явилась перша людина, що співчутливо, уважно спитала: хто, звідки й чому?

Перша, якій вона розповіла всю правду, і, розповівши, чомусь відчула нараз незнане полегшення й незнану досі особливу прихильність до цієї людини.

Потім вона вже не хотіла домислюватись, чи справді серйозно ставиться невідомий, не хотіла перевіряти, бо... бо ще жодної весни не пахли так квіти, не пливли хмаринки так струнко, не заспівувались так солодко по садах солов’ї. І жодна ще людина не мала таких ніжних рук, не говорила таких гарних слів, не збуджувала такого трепету. Все це було вперше, було зовсім нове, свіже, негадане, прекрасне. І це був Кость.

А коли їй сказали про спільне життя та краще майбутнє, вона ніяк не могла наважитись, вона заплакала.

— Ти будеш мені в житті помічником,— сказав тоді Кость.

— Я буду тобі відданим другом,— побожилася Ніна.

Він тоді поклав їй руку на плече й додав:

— Цієї ночі я беру на себе великий, почесний обов’язок людини. З цієї ночі оця гарна жінка не понесе вже себе на вівтар жаденного Ваала.

Так досить просто й досить велично поєднали вони свою путь.

Місто, де сталася зустріч, було тепер Ніні лише спогадом: Кость одразу ж вирішив покинути його, пояснивши це службовими інтересами. Але, як спогад, разом із містом, разом із зустріччю вихоплювалось у Ніни в пам’яті тамтешнє, хоч і недовге, проте жорстоке минуле. Часами вона сама себе перепитувала: невже було? — і, поспішно тікаючи од цих згадок, намагалася ще глибше поринути в гущавину нової дійсності. Мов утоплий, якому пощастило вхопитися за спасенний байдак, вона тепер скупчила всі здібності, всі сили, щоб надійно примоститися на байдакові та скерувати його якнайкраще.

Пливли дні, і плив, хитаючись, натрапляючи на мілизни, тремтячи на глибинах, а все ж таки дедалі певніше й сміливіше плив її байдак.

У суєті буднів, у навалі клопітливих дрібниць, у постійних турботах та запобіганнях, щоб закріпити своє місце й зручніше обминати чи розбивати перепони, вона, захоплюючись, не помічала, що інколи починає навіть ухилятися в ту чи іншу скрайність. Часами вона доходила вузеньких меж хатньої дбайливості, часами впадала ажень у наївність, що декого, простішого, зворушила б, а в Костя здебільшого викликала іронічну усмішку.

— Ти взялася обшивати сусідів? Ах, який пасаж? Слід було б машинку тобі...

Вона в таких випадках напівздивовано, напівдокірливо поглядала на Костя і, перемагаючи нерішучість, признавалася, що дуже хотіла б хоч трохи позбавитись неприємного відчуття нахлібника та й не заперечувала б щодо придбання машинки.

— Ха-ха! Слово честі, який-небудь Данилюк позаздрив би мені. Прекрасна ж ілюстрація до банальної тези: хто не працює — той не їсть!

І трудно було їй збагнути, чи жартує Кость лише заради жарту, чи, жартуючи, хоче сказати щось інше. Натяки на Данилюка були їй не зовсім зрозумілі. Данилюка вона, на жаль, не знала, пам’ятала тільки випадок з листом на вечірці і пам’ятала тодішні немовби упереджені Костьові вихвати. А коли пробувала розпитати, Кость також немовби упереджено одмахувався. Проте (мабуть, набігла добра хвилинка) він сам якось пообіцяв, що допоможе їй придбати "цокотливу обивательську радість" (його дослівний вираз).

— Тільки, ради Бога, щоб не було на вікнах мережаних фіраночок, а на дверях вивіски: "модістка такая-то".

Ніна й тут не зовсім розуміла, що поганого в такій вивісці, але не допитувалась і охоче запевняла, що ні фіраночок, ні вивіски не буде.

На Костеві обіцянки вона тут особливо не покладалася. Покладалася перш за все на себе. До того ж недавнє минуле, лишивши їй чималий досвід, лишило водночас і приховане, невитравне відчуття тривоги за наступний день. У минулому ця тривога, звичайно, була сильніша, у минулому Ніна, як і більшість її подруг, потайки тикала по куточках вузлика "про чорну годину". Але й нова дійсність не могла ще позбавити її цього несвідомого остраху, ще й тепер спокволу тяжів над нею цей нахил і, обміркувавши всі способи, вона й тепер поставила їй одній відому карнавку, до якої, уриваючи де тільки можна, бережно складала копійчаний скарб. "Про чорний день",— втішала вона себе й іноді малювала в уяві той цікавий момент, коли вперше одчинить і вперше покаже Костеві. Кость, мабуть, іронічно посміхнеться, можливо, похмурніє, в усякому разі не промине, щоб не сказати:

— Обиват... — а вона йому на півслові затулить уста.

Буде здивований, дорогий її хлопчик, буде вражений. Та не розгнівається. Хоча напевне за такої нагоди кине кілька лайливих слів на адресу того ж таки обивательства або знову згадає за "хахлушечку".

О, ці ще лайки, ці незрозумілі вичитування... Ця неприємна, незрозуміла прогалина у взаєминах. Бо що ж тут такого, що вона "хахлушечка"? Хіба це погано? Бо що таке нарешті оте обивательство, сповнене Костевого презирства? Де починаються і де кінчаються його межі? Як його обминути? Як тут домислитись, як угадати? А він не давав точних визначень і не любив, коли його перепитували. Він здебільшого говорив уривками, поспіхом, не завжди кінчаючи, не завжди відповідаючи.

Одного разу, прийшовши в поганому настрої і почувши од Ніни якесь буденне, хоча досталь необхідне зауваження, він несподівано сказав:

— Я боюсь, що ти мене зрадиш. Не як самка, ні, а як товариш. І не з якоїсь там злої волі, ні, а просто... ну, спокусять тебе дешевенькі принади обивательського щастя, втягнешся, вгрузнеш, станеш такою ж, як і тисячі інших. І вже на сміливий, рішучий крок не вистачить тобі волі. А людина, якщо вона справді людина, вона мусить знати собі ціну, не розмінюватись, мусить бути гордою. Особливо тепер, коли... Ах, та що там говорити! По вулицях ходить людський відчай, а ми тут сюсюкаємо про якісь чайні ложечки...

Ніна губилась: ну як його домислитись, як угадати? А домислитись треба, конче треба. Бо ж саме тут, у взаєминах із Костем, полягало основне, найістотніше, од чого в найбільшій мірі залежали її успіх чи невдача, залежало майбутнє. Саме тут — вона знала — не можна дозволяти яких-будь прогалин, недомовок, сумнівних місць. Все треба вияснити, зважити, погодити, унормувати.

Єдине, чим вона себе поки що заспокоювала і виправдувала, це — порівнюючи коротким часом їхнього спільного шляху. Адже сім місяців термін досить малий, щоб вивчити людину, та ще таку складну, своєрідну, як Кость.

Вона й досі не знала навіть більш-менш докладно, хто він. Розпитувала, та, мабуть, не дуже Кость полюбляв подібні теми. Дещо,

правда, довідалась стороною, випадково, переважно од Мішеля. Од розмов же із самим Костем поки що лишалася досить скупенька узагальнена картина: кілька пригод з його часів гімназіальних та студентських, кілька випадків, позначених сміливістю, з часів імперіалістичних бойовиськ, кілька моментів з життєвих змагань, позначених труднощами, хитрощами, поразками й перемогами.

Але й за цими поверховими відомостями у неї склалося враження, що Кость встиг зазнати чималої життєвої школи. А потім, як здавалося їй, він же розумніший за багатьох, він чесніший, він не подібний на інших. Еге ж! Хіба не має він рації, коли часто говорить, що люди самі собі створили тюрму із забобонів, що, прикладом, хтось інший, вважаючи себе за порядну людину, ніколи не наважився б поєднати своє життя з такою жінкою як Ніна.

Правду каже Кость. І якщо він обурюється, якщо лається, то, звичайно, теж має підстави. Якраз тут, мабуть, і криється його своєрідний біль, що впливає на ті небезпечні пристрасті. Якраз тут — здавалося їй — найважливіше, найвразливіше місце, що в нього конче треба прозирнути й вивчити, але підходити треба з подвоєною обережністю, з легесеньким, ледве помітним дотиком.

І, зважуючи всі можливості, перевіряючи себе, вона сподівалась, що їй вистачить належного уміння. Вона почувала б себе ще певнішою, якби не доводилося їй раз у раз оглядатись і на себе особисто. Раптова зміна, що трапилась в її житті, поставила й перед нею особисто низку рішучих вимог, а минуле, хоч і ненавидне, ще подекуди силоміць тяжіло над нею, ще лишало багато непомітних, тоненьких, але учепистих корінців. Дещо вона викривала свідомістю, дещо відчувала інстинктовно. І теж сподівалась, що їй вистачить належної волі.

Та які б ускладнення й перепони не траплялися, які б труднощі не виникали, вона вірила, що жодною силою не віддасть того спасенного захисту, де вперше перестала бути річчю й стала людиною, вірила, що, кінець кінцем, виправдає свою ролю й досягне своєї мети.

Так майже непомітно хвиля за хвилею пробігали дні, і плив, гойдаючись на хвилях, тремітно занурюючись або ж вихоплюючись на гребенях,— плив, пов’язаний надіями і готовий до злигоднів, їхній байдак.

Щось на третьому тижні після вечірки випало Ніні заглянути до установи. У Ніни завжди таїлася неприязнь до всяких установ, що віддалено нагадували раніше відомі їй канцелярії міліції, і вона довший час не наважувалась одчинити дверей.

Була саме полуденна перерва, і, коли вона ввійшла до передпокою, відразу ж натрапила на одного з недавніх вечіркових гостей, що поспішав кудись із порожньою склянкою. Помітивши Ніну, знайомий чемно уклонився, чемно попросив заждати і взявся покликати Костя.

Глухе упередження, з яким Ніна переступала цей поріг, далі-подалі почало танути. Небавом нагодився і Степан Маркович.

— Наша Мадонна? Та чого ви тут сидите? Будь ласка, до мого кабінету. Будь ласка,— гостинно, обома руками вказав дорогу й засяяв у радісній, злотавій усмішці.

Степан Маркович був такий же люб’язний, як і під час розмови на вечірці. Ніна виявляла таку ж, як і тоді, витриманість. А Кость — тут Ніна помітила щось нового — Кость, хоча ніби й додержував особистої гідності, проте здавався трошки розгубленим, занадто службовцем, занадто підданим, занадто запобігливим перед Степаном Марковичем, неподібним до того Костя, що його вона звикла бачити десь-інде на людях чи вдома.

Розмова переважно точилася біля буденних дрібничок, і Степан Маркович, не звертаючи уваги на дзвінкові трелі, що сповіщали кінець трудового перепочинку, злагідно й влучно нанизував ці дрібнички, аби лише затягти бесіду. Заохочено перепитував, заохочено сам розповідав.

— Да! А ви знаєте? — згадав він раптово з чималим піднесенням,— знаєте, що цими днями приїздить Істоміна-Чарская? Ах, яка артистка, який талант! Прем’єрою піде "Шальная девочка". Ви, Костянтине Львовичу, знаєте цю п’єсу? А Істоміну-Чарскую бачили?

Він випустив гостей з кабінету лише тоді, коли досталь розповів за п’єсу та за артистку й коли переконав, що російський театр незрівнянно кращий за український (так ніби Істоміна мала право й могла цей театр репрезентувати) і що з усіх міркувань конче треба одвідати прем’єру.

Вийшовши з установи, Ніна через кілька кроків похопилася на думці, що майже беззвучно повторює один і той самий речитатив улюбленої пісеньки. їй було легко, було хороше. Нашвидку поновила в пам’яті допірішню візиту, і ще далі відсунулось, сливе зовсім зникло її упередження до установи. Тільки тепер мимоволі поставало запитання: чим же пояснити постійні Костеві невдоволення та нарікання, як і цю нещодавню відмінну його поведінку? З одного боку — ніби тактовні, гарні, справжні люди, з другого — на адресу цих людей різні ущипливі Костеві напади, різні обвинувачення. Звичайно, погані серед них теж мусять бути, погані скрізь мусять бути, але...

Дома, коли вернувся Кость, вона обережно натякнула на ту його неподібність, що спостерегла під час розмови в кабінеті. Він був насторожився, потім, подумавши, сказав:

— Да, обставини прокляті. Знаєш, з вовками жити... Ех, якби мені крила! Якби мені, Нінко, крила!

Схопився, заклав руки в кишені, заходив по кімнаті, від часу до часу механічно зупиняючись перед вікнами й поглядаючи з виразом напруженої задуми. Згодом сперся на підвіконня і вже не одходив. А Ніна почула знайомий, зажурний мотив:

Чому я не сокіл?

Чому не літаю?

Хотіла наблизитись, покласти руку на плече, втішити, та передумала. Краще тоді, як напливуть сутінки. Тоді Кость полюбляв сидіти вкупі з нею на канапці і тихим, напричуд ніжним голосом розповідати таке, чого за інших обставин ніколи, мабуть, не сказав би. Це траплялося не часто, і це він називав "сумернічать".

"Сумернічали" й сьогодні,— Ніна завчасу вгадала, що настрій до цього схиляється. Звірятком тулилася до його колін, а він гладив їй голову й говорив, що дійсність гнітить його, що життя стає одноманітно-суворе, а тому ще частіше й нестримніше прокидається у нього бажання іншої дійсності, ще сильніше хочеться зазнати гарного життя.

Він цього вечора поринав спогадами у дитинство, у ті часи, коли все здавалося райдужним і дивно хвилював Андерсен, а потім перелітав спогадами в юність, у ті часи, коли звідусіль посміхалося життя, і душа виспівувала чудесні рулади з Бальмонта, Сєвєряніна, Ахматової й інших подібних.

Гладив її голову, а Ніна, прислухаючись, летючи за ним думкою, хвилинами теж бачила перед собою давні, безповоротні дні, тільки не могла пригадати Андерсена, і бачила юність, тільки не могла пригадати подібних співів душі. Проте обох опановував легенький сум, обоє на цей час відчували якесь особливе споріднення й зітхали.

— Да, Нінусь... І от уяви собі... Я ж не хлопчик і не ренегат. Я ж інтелігентна, культурна людина. Я ж розумію революцію, люблю її. Сам потерпав, сам зазнавав... І от, коли я думаю за те... передреволюційне, те... Слово честі, було в ньому дещо і своє гарне, було якраз те, чого тепер дуже бракує. Було... ну, як би сказати, більше душі було. Ти мене розумієш? Душі! А тепер — геть душу! А тепер спробуй тільки натякнути на душу — засміють.

Цього вечора Кость, мабуть, розповів би їй багато нового, цікавого, якби раптово не постукали в двері й не перервали їхньої інтимної бесіди.

Прийшов Мішель, приятель Костів. Хоч і невчасно він нагодився, але обминути Мішеля гостинністю ніяк не випадало: крім давнього знайомства з Костем, давнього приятелювання, він ще й недавно, після приїзду Костя до цього міста, допоміг йому влаштуватися на посаді. Як відомо, таких людей скрізь і завжди надто цінують, таким людям завжди забезпечено найкращу зустріч.

Мішель супроти звичці прийшов без дружини. Помітивши ще з порогу здивовані, запитливі погляди хазяїв, він передав вітання од неї і, немов вибачаючись, повідомив, що в дружини його черговий приступ мігрені, і що дружина його, як взагалі більшість жінок, не хоче слухатись, не хоче лікуватись, марудиться, капризує.

Останнє, щоправда, сказано було науверти, манівцями, проте кожний сторонній одразу ж догадався б і пройнявся б увагою до злегка похилої, худої, з сірим обличчям постаті Мішеля.

А якби цьому сторонньому пощастило ближче пізнати їхнє подружжя, якби йому відомо було, що Мішель дуже любить свою дружину, що дружина Мішелева походить із дуже шляхетної сім'ї, має природжені вишукані смаки, захоплюється екзотичними шовками й побивається за всім, що є пікантного, веселого, і що Мішель через це іноді одверто благає рулеточного бога послати йому своє благословення,— якби він усе це знав, то, безперечно, пройнявся б до Мішеля не тільки увагою, але й співчуттям.

— Сідай, Мішель!

— Сідайте, Михайле Михайловичу!

Ніна трошки згодом взяла примуса й намірилась до передпокою.

— Ніно Сергіївно, та покиньте ви... Я все одно скоро піду,

— спробував Мішель запротестувати.

— Ну, колего, що ти справді? — ретельно вмішався Кость,

— не встиг порога переступити і вже... Посидимо, побалакаємо. Я дуже радий! Я...

— І я радий,— але усмішка Мішелева не могла перебороти сумненького виразу, що приховувався в його очах.

— Ти, Мішель, ніби нездоровий? Чи втома, чи якісь неприємності?

Мішель: Ні, так, знаєш... взагалі...

Кость (злегка хлопнувши гостя по плечу): Не можна піддаватись. Я тебе, певне, розумію, але таким, як ми... Пам’ятаєш, друже, окопи? Перемишль! Таким, як ми, піддаватись не можна.

Мішель: Та я, їй-бо, нічого... Так, знаєш, взагалі...

Кость: Я розумію (трохи знизивши тон, тепло, щиросердо), я розумію, що добре було б від цього "взагалі" майнути кудись на безлюдний острів. Стати напівдикуном і не бачити ні одної радянської фізіономії... Хоч на день-два. Або ж... кудись у благословенну країну, щоб бачити сотні, тисячі фізіономій, тільки справжніх, людських, де в очах і розум і душа. Культурних фізіономій, європейських! Чи ж не так? Добре було б: Ніцца, Монте-Карло або сліпуча заля, музика на хорах, конфеті, серпантин, або... І не сидіти над склянкою радянського чаю, а так десь у кафе чи ревю — келех іскристого, запашна гавана, квіти, ефемерна гірлянда чарівниць... Ех, колего, я тебе розумію! Оце ми недавненько з Ніною якраз говорили...

Мішель (легеньким відрухом перебивши Костя): Твоїми устами, Костянтине Львовичу... Але біда, що мрії лишаються мріями. Навіть гірше, бо як замрієш іноді, а потім як глянеш кругом — так тобі настрій на цілий день і пропав. Де вже там думати про якусь особливу приємність, коли з усіх боків...

Кость: Що?

Мішель: Та хіба сам не знаєш? Чи мало всякого? От хоч би й зараз, ідучи до тебе... (раптом безнадійно махнув рукою), але не варто... Все одно нічого нового, нічого приємного.

Кость (підсовуючись, зацікавлено): Ні, ні, говори. В чому річ?

Мішель: Річ, по суті, проста, як і все в наші дні. Річ така: Семена Філатовича, замзава торгвідділу шкіротресту — ти його, здається, знаєш? — та ще двох інкасаторів зняли вчора з посади за недбайливе ставлення до... українізації.

Кость (звів брови, потім розгадливо): Да-а-а...

Мішель: Ну, от взяти хоча б цей факт. Яка ж поетична Ніцца встоїть перед такою неумолимою житейською прозою? В яку благословенну країну може зараз полетіти моя думка, коли моя думка... коли я, наприклад, і сам не певен... Чортзна-що! Здається, така чепуха, а впливає. Да, да... Я, понімаєш, перестаю почувати себе чоловіком! Мене позбавляють достоїнства чоловіка! Мене чуть-чуть не беруть за вухо, як приготовішку. Чорт зна! Та хіба ж я для того в університеті вчився?

Кость: Ну, тут трудно... Нічого не зробиш. Процес...

Мішель (перебиваючи): Процес! Процес! Український, пролетарський процес! Ха! Але помилуйте мою душу! Я ж сам чернігівський, у мене ж прадіди — козаки! Я й не заперечую. Я согласен признати мову. Но,

помилуйте, не в такій же мірі, не в такому ж виді. "Кобзар" — це я понімаю. Але якийсь плутаний галіцко-польський діалект оцих наших радянських українців, видуманий якимсь фантазьором? Ні! Це вже, знаєте... Тоді вже, знаєте, я краще вивчу французький чи англійський. По крайній мірі, річ певна, приємна.

Кость: Ну да. Щодо самої мови, тут дійсно... тут можна погодитись. Я й сам так думаю. Я й сам її погано знаю... хе-хе... тому й завів собі дружину-хахлушечку... Еге ж! Вона мене й виручить, коли треба буде. А впрочем, щодо мови, то потрібна ж вона, ота мова, тільки на службі. Та й то як коли...

Мішель (хвилюється, знову перебиває): Значить, не можна требувати в такій мірі, як требують. Значить, необхідний другий підход. В сільських районах — будь ласка. А в городі — тут уже pardon... Треба з розбором.

Кость (не витримав, посміхнувся): Вибач, Мішель, але мене дивує. Ти в такому ажіотажі, так говориш про це, ніби сьогодні вперше оце все почув та побачив, ніби справді надаєш цьому серйозної ваги. Все це чепуха!

Мішель (тремтючими руками протирає пенсне і, підставляючи скельця на світло, примружено додивляється): Не вперше, конешно, побачив, но іноді, знаєш, невольно прорве. Потрібне зверх... зверхтерпіння.

Кость: Е, друже, не можна так піддаватись. А справа, звичайно, тут полягає не в мові, а в іншому, більшому. Справа якраз у тому "взагалі", що кілька разів злетіло з твоїх уст. Справа — у всій системі.

Мішель: Якій системі?

Кость: Державній.

(Ніна, що досі в передпокої вовтузилась із примусом, починає готувати до столу, уважно прислухається, але недомисленість, явлена на її обличчі, свідчить, що Ніна не може впіймати основну нитку розмови. Кость робить їй знак бровою. Ніна ставить карафку з ніжно-зеленавим питвом).

Мішель: Системі, кажеш? Но це питання дуже сложне.

Кость: От іменно, у цьому й вся заковика. Хоча, по-моєму, це питання зовсім не таке сложне, як його сложним зробили.

Ніна: Прошу (підсовує полумиска гостеві). Поки чай закипить, прошу, Михайле Михайловичу.

Кость (наливає Мішелеві й собі): За твоє, колего! Ти розумієш, колего, в чому власне трагедія? Трагедія в тому, що такі, як ми, хоч-не-хоч, а не можуть бути байдужими. Ми ще не засохли і хочемо чи не хочемо, а мусимо реагувати. Добре якомусь там робітникові чи селянинові — у них психічна структура проста, вони звикли, як то кажуть, рубати з плеча. А ми, інтелігенція, справжня інтелігенція старо-руського корня, ми люди тоншої, складнішої психічної структури. Нам важче. О, нам незрівнянно важче! Ти тільки подумай, яка убивча іронія! Ті, що вимріяли революцію, що, по суті, давали натхнення революції, тепер здебільшого розчаровані, розгублені, стомлені. Так, так!.. "І я сжеґ всьо, чєму поклонялся, поклонілся всєму, что сжиґал" (знову наливає Мішелеві й собі). Будьмо, колего! Так, так... Одна частина нашої, іменно нашої інтелігенції давно вже схилила прапора передової людини, а друга поступово схиляє, примирюється, вважає, що так і мусить бути, що це неминуче і — o tempora! — не помічає, що зовсім тратить гідність людини, що обертається просто в технічне знаряддя, в буденний примітив, у вічного фахівця. От взяти хоча б Степана Марковича. Людина він, безперечно, культурна, бувала, яка могла б щось... А проте засихає, безнадійно засихає...

Мішель (ухвально киває головою): Правильно, правильно. Сам засихає та ще й других сушить, ще й другим кілочки в колеса...

(Ніна, вперше почувши од Костя більш-менш послідовний виклад думок, слухає надзвичайно уважно, сидить нерухомо).

Кость: Ну да. Я про це й кажу. Ось тут найбільше виявляється система. Людини нема — є автомат. Все обернути в машину. Геть душу! Уперто культивується огрубілість, насаджується спрощену психіку, викохується дикунські смаки. А хіба ж за це боролись? Кому це потрібно? Може, тому робітникові, може, селянинові? А спробуй десь одвертіше про це сказати?..

(Мішель, заздалегідь погоджуючись, безнадійно махнув рукою).

Кость: Економіка — економікою, але ігнорувати надбудову, ігнорувати етику, естетику, мораль... Це вже, знаєш... А потім — куди не повернешся, одне й те саме: буття определює свідомість. Вибачте, не завжди! Дуже часто буває навпаки, і я берусь хоч кому це доказати.

Мішель: Правильно, правильно.

Кость: Будьмо! (чокаються). Якось мав я розмову з Данилюком. От хоч би наш Данилюк. Пам’ятаєш, він на іменини прислав записку, що, на жаль, не може прийти? Ха! А я певен, що він міг. Міг, тільки не хотів. Могли ж інші, теж з партійними квитками...

Мішель (перебиває): Яку, ти кажеш, мав з ним розмову?

Кость: Розмову про це саме: геть душу! Про зріст обивательства. Ці-і-і-кава розмова... Він погодився, що обивательство справді зростає. Тільки, уяви собі, з усіх його мотивацій виходило так, ніби найпевнішим провідником обивательства мають бути мої погляди. Мої погляди! От комедія! Ти можеш собі уявити? Мої погляди — провідник

обивательства! Ця людина зовсім інакше, особливо, абсурдно розуміє обивательство. А через що? А знову ж таки через те, що вона йде від чистого інтелекту, від примітивного культу буття. Серце ж у нього на третьому, якщо не на четвертому плані. Але в такому разі дозвольте поважати не тільки Маркса чи Енгельса. Дозвольте поважати... ну, хоч би й Ніцше. Правда ж?

Мішель: Правда!

Кость (закруглено підвівши руку): Іще характерна риса! Говорив Данилюк так переконано, ніби інакше й бути не може. Якась сліпа упевненість, тупа незаперечливість! Іменно сліпа й тупа, бо людина не хоче тверезо, безсторонньо глянути на речі. Та що там довго говорити! От я, Кость Гулавський, я можу сьогодні взятися і так вивчити політграмоту, що завтра цією самою зброєю не одного Данилюка побиватиму. Серйозно! А от чи спроможеться хахол-Данилюк на ті великі і тривання, на ті тонкі душевні прояви, на які здібний я, Кость Гулавський? А? Отже, судіть самі, де ліпший ґрунт для обивательства.

Мішель (роздумливо): Н-да-а... діла, діла...

Ніна (стрепенувшись): Михайле Михайловичу, їжте, будь ласка. Їжте, а то ви...

Мішель: Дякую. Не турбуйтесь, Ніно Сергіївно, я ж не голодний... Тільки чому це ви з нами не пригубите? Нехорошо, Ніно Сергіївно.

(Тут Ніна висловлює жаль, що нема Мішелевої дружини, і знову мимохіть перепитує за її здоров’я. Потім готує чай. В сусідній квартирі хтось бере на піаніно кілька нерівних акордів, і в кімнату долітає лірично-романтична мелодія з пісеньок Вертинського).

Кость (тоном, що не може викликати сумнівів): Да, колего, так ось в чому полягає вся справа. Ось звідки й вся система. Ха-ха! Бідака Діоген

серед шляхетних греків з ліхтарем шукав людину. О Діогене, коли б ти з’явився тепер...

Мішель (на очі йому лягла прозора поволока, очі вже звузились, солодко притьмарились): Ага, коли б з’явився тепер... Ха-ха-ха! Уявляю, коли б з’явився Діоген!..

Кость (зневажливо хитнувши головою на чиюсь невідому адресу): А він мені ще каже: паразитизм духу.

Мішель: Хто?

Кость: Та він же, Данилюк. Ех, голубчику, чи тобі про дух говорити? Тобі, полтавська галушко? Чи одважишся ти, прикладом, на величний, шляхетний крок, якщо покличе твоє "я", але не покличе статут? Чи можеш ти, прикладом, за красиве слово піти на ешафот? Чи можеш ти зрозуміти радість скорбної молитви перед тим, що вимагає такої молитви? Воістину: "нє дано понять Ґолґофи тайной, бєзкрєстной". Та ні, покинь, Мішель, ще по одній вип’ємо.

Мішель (погодившись): Ти, Костя, прекрасно аналізуєш. У тебе, брат, прозорливість...

Кость (застережливо, з усмішкою): Без компліментів, колего, без компліментів.

Мішель: Ні, серйозно. Без всяких компліментів. Прозорливість, розмах, уміння ув’язати...

Кость (гордовито-задоволено): Без компліментів. А от, коли я був студентом... Чи я тобі вже розказував? Не пам’ятаєш? Ех!..

(Тут Кость, захопившись, збиваючись трохи на датах і трохи плутаючи найменння, розповів довгу історію про те, як він ще юнаком

прилучився був до однієї з революційних організацій, як старанно допомагав готувати революцію, як їхня група "ходила в народ", які гарні, милі, великодушні люди були в них, що навіть повій брали собі за жінок, які були величні гасла, що проймали душу навіть карного елементу, які прекрасні поривання, які сподівання...).

Кость (кінчаючи): Да-а.. Дєла мінувших днєй. А тепер? (запитливо глянув на Мішеля).

Мішель: Що ж тепер? Весь мір разрушим... Хе-хе..

Кость: То нічого, що разрушим. А коли ж новий построїм?

Мішель: Хе-хе... За цим треба звернутися до оракула.

Ніна (підсовуючи гостеві другу склянку чаю): До оракула, кажете? Навіщо вам, Михайле Михайловичу? Як вам треба буде, приходьте (жартівливо, пошепки), я вам на картах поворожу.

Мішель: А ви вмієте? Серйозно? А може б, зараз погадали?

Ніна: Ні, колись іншим разом.

Мішель: Та то довга історія. Краще зараз.

Кость (прискорено): Ах, так! Ніно, дай справді карти (до Мішеля), може, закладемо одну?

Мішель: Пас!

Кость: Віст.

Мішель (рішуче): Пас! Пізно вже.

Кость: Чому? Одну ж тільки. Не довго. Та й взагалі чого тобі поспішати? Ще ж рано.

Мішель (подивився на годинника): Поспішати, правда, нічого, але... (хитренько-звуженим оком скинув на Костя). Але не стоїть.

Кость (ніби зрозумівши, хвилинку подумав і з меншою ретельністю): А по-моєму, стоїть.

Ніна (теж ніби обох зрозумівши, притьмом, заохочуюче): Стоїть! Стоїть! Давайте! А я вам допомагатиму.

Кость (обдумуючи щось, вагаючись): Ну, ти надопомагаєш. (До Мішеля). Так як, колего? А?

Мішель забарабанив пальцями по столі.

Кость також забарабанив пальцями по столі.

Ніна насторожено глянула на обох і взялася прибирати зі столу, готуючи місце для гри.

Проте грати Мішель одмовився. Натомість ловкенько підкинув талію і, щоб розвіяти чудну незручність, почав Ніні показувати на картах цікавого "фокуса".

Тим часом Кость, погодившись, очевидно, з імкливістю Мішеля, знову вернув до недавньої теми і пробував уже зробити загальні висновки. Він пробував довести, що справа, зрештою, не безнадійна, що якраз буття, на його думку, дає право сподіватися кращого.

Він переконував, що та група інтелігенції, до якої вони з Мішелем належать, безперечно, являє собою найкультурнішу революційну

верству і не мусить бути пасивною. Вона мусить змагатися з усією темною спадщиною минулих віків, що з нею вона, мовляв, іще на гімназіальній лаві почала змагання. З другого ж боку, вона, ця група, йдучи за принципом найтіснішого братерства слов’ян, мусить якраз тепер всіма мірами обстоювати свої переконання перед навалою нової загрози: поділу слов’ян та "витравлювання душі". Завдання, за його словами, хоч поки що непомітні, але почесні, великі її напевно будуть відзначені в історії.

— Скрізь, де тільки можна прищепити наше здорове, прекрасне, скрізь ми повинні шукати й прищеплювати. Ми повинні...

Кость підвів був руку, підшукуючи потрібного вислову, але Ніна знеобачка перебила його тихеньким запитанням до гостя:

А ви, Михайле Михайловичу, збираєтесь у неділю на Істоміну-Чарскую?

— Хіба що?

— "Шальная девчонка". Тільки два гастролі. Ми йдемо.

— О, це цікаво... І я піду. Аякже, піду.

Мішель розгублено повернувся до Костя, ніби запитуючи, чого саме той не договорив, і зрозумів, що Кость договорювати вже не буде.

— Ну, мені, здається, пора.

Встав, обсмикнув піджака.

Його просили заждати, особливо Ніна. Він подякував, одмовився.

Тоді Кость, прислуговуючи приятелеві, зодягнувся й сам.

— Проведу тебе трохи,— сказав він,— та й дорогою ще побалакаємо.

Ніна, силкуючись перебороти непокій, що нагло опанував її, перебігла поглядом по обох постатях. У свідомості спахнув тривожний здогад. Завагалася. Слова завмерли на вустах. І майже не пам’ятала, як вийшли гість і Кость, як сталося, що дзенькнув замок.

Та не встигли на коридорі вщухнути кроки, як вона знову одчинила двері й крикнула:

— Кость! На хвилинку!

Кость повернув з обличчям заклопотано-здивованим:

— Що таке?

— Костику, я знаю, при тобі є гроші. Віддай мені! Чуєш? Не бери з собою!

— Ах, покинь!...

— Віддай, я тебе прошу.

— А я тобі кажу, що я грати не буду. Чому ти?

— А я тобі кажу: віддай.

— Нінко! — загрозливо кивнув пальцем, рішуче крутнувся, пішов геть.

— Чуєш? — ще раз крикнула навздогін, та він не оглянувся. Навздогін йому сердито грюкнули двері.

В кімнаті, ступивши кілька кроків од порога, Ніна зупинилася: натрапила поглядом на великий полумисок, що після вечері спохватом був приткнутий біля шафки, приткнутий надто незручно — щохвилини міг упасти й розбитися. Але вона, пильно дивлячись на цей полумисок, все ж таки не підходила, не пробувала переставити на краще місце. Думка бігла за Костем. Чи справді той момент ніяковості за столом, той натяк із картами був не випадковий? Чи справді Кость наважиться грати? Бо чому ж не послухав, не лишив грошей? Чому взявся проводжати? Якби когось іншого, але Мішеля... та ще й напідпитку. Одного разу вже так було, майже гак — прийшов Кость без копієчки. Невже й тепер? Невже?

Зі столу заряботіли розсипані, забуті карти, наче посміхнулися.

Вхопити б їх, пошматувати! Та чомусь несподівано опинився в руках полумисок, і вона брязнула ним об підлогу. Черепочки підскочили, немов гумові, і болісно зойкнули на всю хату.

Лише після цього Ніні стало легше. Ніна запалила цигарку та, ніби з викликом, ніби комусь наперекір, хутко й недбайливо сіла на канапу.

Зростав жаль до себе. Зростав біль до Костя. Настирливий клубок ковзався в горлі, і, щоб перемогти його, Ніна часто затягувалась димом. Врешті, не одкриваючи уст, спідтиха почала наспівувати знайому мелодію про нічний Марсель.

Але над усе, як найбільша загроза, непоборно здіймалася Костева пристрасть до карт.

Правда, після сьогоднішніх розмов Ніні дещо стало ясніше. Тепер вона впіймала деякі кінці, що були зв’язані з його постійними настроями

обурень та заперечень. Тепер вона краще розуміла деякі Костеві вчинки — здавалося їй, наближалась у своїй допитливості до самих джерел.

А потім — здавалося їй — все ж таки в їхніх взаєминах дедалі більше помічається її особистий вплив на Костя. Кость, прикладом, вже не наважується відверто сказати, що гратиме, як сказав би це ще недавно. Він тепер приховується, він відчуває якусь незручність, залежність.

А може, й не гратиме? Може, це її зайва причіпка?

Замружилась, полегшено зітхнула.

І наспіла їй раптова згадка про хвилюючу, радісну таємницю, особливу таємницю, що до пори та часу тільки їй одній мусила бути відома і що, без сумніву, в рішучий спосіб мусила потім вплинути на Костя: вже другий тиждень, як Ніна відчула себе матір’ю.

III

Цей другий розділ, поза всім, міг би бути й трохи коротший, якщо ставитись до героїв з меншою увагою, якщо, прикладом, викреслити деякі пояснення деяких вчинків.

Та в лабораторії, досліджуючи зірвану квіточку, вирішено обмежень таких не вживати, бо мова мовиться за живих людей. Хто б вони не були, які б вони не були — вони люди. І якщо, крім ділових розмов та механічних усмішок, вони здібні на вищі злети й глибші пристрасті (незалежно від характеру пристрастей), на радісну схвильованість і хвилюючі вболівання, то хіба слід заперечувати бажання більшої ясності й можливість ширшого викладу?

Наступний третій розділ — розділ останній. Але, між іншим, як досі не показано товариша Данилюка, так і надалі його показано не буде. О, звичайно, цим порушено композиційний канон. Це трапилось, мабуть,

тому, що сувій життя, з якого всім доводиться читати, не завжди укладається в канонізовані рямці і теоретичний конструктивізм не завжди є надійною підпорою для біомеханічних проявів наших буднів.

— А все ж таки? Докладніше.

Та хіба йому місце серед наших героїв?

Хіба він із самого початку не одмовився брати безпосередню участь?

Хіба, відсутнім бувши, він без зайвих фраз не дає відчувати своєї твердої постійної присутності?

Хіба так упереджено, непокійно виглядали б деякі з наших героїв, не знавши за нього?

Хіба, нарешті, ви не стикаєтесь на кожному кроці з товаришем Данилюком, хіба не бачите його в нашій дійсності, не розумієте, де саме цілковитий антипод? І чому б, нарешті, бодай і вам, шановний читачу, не бути товаришем Данилюком?

Адже недоцільно поступатися змістом на користь формі, недоцільно зрівнювати там, де конче треба карбувати.

Особливо ж, коли в основі вирує порив до справжніх людей, порив до справжнього життя. Коли навіть у позначених сутінню кварталах, де ще не вивітрився нудкуватий запах, силоміць починає проступати новизна, що з неї прискає жарка заохоченість, що в неї мозоляста надійна долоня, невблаганна сміливість і чудесна посмішка засмаглих днів.

Мімозу зірвано.

Ось на долоні листячко лякливо згортається, до краю викриваючи свою зворотну сторону.

***

Театр, мов величезний оздоблений келех, був повен по вінця.

Театр шумував.

Такі вечори на його долю припадали не часто — лише тоді, коли місцева драма волею певних обставин віддавала той чи інший день для того чи іншого залітного з півночі гастролера.

Це були знаменні дні, коли по всьому місті, на кожному стовпі, на кожній кращій вітрині верещали широчезні й довжезні афіші і вабили до себе не лише милозвучним прізвищем та гострозвучною назвою, але й багатьма фотографіями однієї особи в багатьох ролях, що яскраво доводили дивовижний діапазон сценічних можливостей і дивовижну настирливість старих лаштунків.

Це були ті хвилюючі дні, коли ціни на квитки конче збільшувалися, а черга біля каси не зменшувалася, коли до театру раз у раз підкочувалися республіканські фіакри, раз у раз вивантажуючи прихильників Мельпомени, од яких на цей урочистий випадок віяло надзвичайними пахощами (нафталін і Coti), на яких з тієї ж нагоди були різноманітні вбрання (буфи і fantaisie), у яких на обличчях світились гордовиті й щасливі усмішки.

Це були ті відмінні вечори, коли капельдинери особливо старанно зачісували свої проділи, а по бар’єрах балконів та під стелею по-гастрольному займалися всі лампки, всі люстри, яскраво вирізняючи над завісою червонолітерне гасло:

"Пролетарі всіх країн, єднайтеся!"

Це були ті виключні вечори, коли дуже мало помічалося сірих сорочок і скромної простої поведінки, а натомість з усіх лож, немов з химерних грон, капала шовкова зайвина, і реготались коштовні, райдужні вогники, коли поведінка присутніх немов була іспитом у танцкласі невмирущого месьє Тріке.

Це були... ах, це були вечори, коли не вживалося машинізованих конструкцій, біомеханічних трюків і бадьорих дисонансів оркестри, коли все було цілком зрозуміло, коли лицедії були подібні до справжнісіньких людей, коли виставлялося ще передреволюційні російські п’єси, коли ставилося золоті й малинові павільйони з тендітними аркадами, коли — жест на проблему й нудка поезія спідниць, коли — несамовито-трагічний монолог і грошовий ефект п’ятихвилинної насолоди, коли... ридала скрипка й серце мліло.

Коли виявлялась многогранна душа.

Але — досить.

Досить того, що й сьогодні був подібний вечір, і театр, мов величезний оздоблений келех, сповнений по вінця, іскристо вигравав, шумував.

Зустрілися в третьому ряді партеру (квитки було куплено заздалегідь). А що найважливішим у житті людини є здоров’я людини, то й привіталися з одвертим подивом:

— О, як ви поправились!

— Я? Та де там... От ви, ви справді дуже добре виглядаєте.

Степан Маркович із дружиною обдарували Костя й Ніну приємними усмішками, на що у відповідь їм було послано рівноцінні ж усмішки. Звичайно, в цей момент мусило статися те, що переважно за таких

випадків буває: обоє подружжя ніби непомітно, але пильно (особливо жінки) оглянули одне одного з ніг до голови.

І звичайно ж, убрання Нінине в жодному разі не могло дорівнювати убранню Клавдії Мироновни, так само як хитка постава й розгладніле обличчя Клавдії Мироновни не могли дорівнювати струнким лініям та принадним рисам Ніни.

І звичайно ж, у Костя не було таких гарних із замшою лякерок, як у Степана Марковича, хоча Степан Маркович у свою чергу мусив надто поступатися перед красою Костевого профілю й загадковістю його гамлетівського виразу.

Все ж таки Степан Маркович заклав ногу на ногу й кожному, хто сидів поблизу, мимоволі мусив впадати в очі густий, імпозантний полиск його черевиків. Все ж таки дружина Степана Марковича скоро збавила непримушеного тону: вона добре пам’ятала, що Кость — підлеглий її чоловіка. Це не завадило Костеві якраз піднести тон і старанно розважати її балачкою, уступивши місце коло Ніни Степану Марковичу.

— Ну, що ж поробляє наша мила Мадонна? — питав, і здавалося, що примружені очі такі ж золоті, як і зуби.

Відповідала більше грою обличчя та жестами, ніж словами. Відчувала перед ним і на цей раз незрозумілу ніяковість — повагу й ніби вдячність.

Був момент — спахнула якась незвичайна іскорка в очах Степана Марковича, але це сталося так коротко й дивно, що Ніна не встигла запевнитись. На жаль, саме в цю хвилинку Степана Марковича потурбувала дружина, і Ніна остаточно вирішила, що гра іскорки їй тільки видалась. Дружина розмовляла з Костем на теми гардеробні й тому хотіла, щоб і Степан Маркович переконав її сусіда наочним фактом.

— Що? Да, да,— охоче мовив Степан Мароквич, повертаючись на її поклик та злегка підіймаючи ногу,— це ж, знаєте, закордонні лякерки, тепер не дістати. Це я придбав випадково у комісіонному магазині.

— Ах, які там є речі! Які речі! — підхопила Клавдія Мироновна.

Ясно, що вони мусили деякий час досить захоплено говорити за порцелянові вази, срібні сервізи, старовинні кольє, старовинні портьєри, вибагливі гардини, килими, саєти, оксамити і т. і. й т. і. А також за постійний загальний брак відповідної мануфактури й галантерії, за високі ціни й, кінець кінцем, за республіканську економіку. Щоправда, все це в тих межах, в яких дозволяла присутність у третьому ряді партеру перед виступом відомої, талановитої Істоміної-Чарської.

Пропозицію Костеву щодо гулянки в фойє всі рішуче одхилили, бо якраз було дано друге попередження (на кілька секунд з різким болем для очей двічі погасло в залі світло).

Коли знову різко-щедро засяяли люстри, Ніна, глянувши навкруги, ніби вперше зрозуміла, що вона сидить у театрі, в найближчих рядах партеру, як рівна між рівними, в оточенні хай не всіх, хай з неминучими винятками, але в оточенні тих, кого вона вважала за справжніх.

Приємно, лоскотно стиснулося їй серце, і Степан Маркович знову мав нагоду сприйняти теплий, з якоюсь незрозумілою вдячністю, погляд. І знову майнула Ніні іскорка в його очах — коротко, дивно.

— А я, знаєте, напружую всі свої окулістичні здібності й ніяк не можу знайти серед публіки товариша Данилюка,— з ущипливою міною сказав Кость.

— Що? — здивовано озвався Степан Маркович. — О, будьте певні. Я його, до речі, питав сьогодні. Каже: "Ніколи й зовсім не цікаво".

Тимчасом у ложі бенуару Кость помітив Мішеля з дружиною. Всі четверо охоче повернулися і привіталися легеньким хитанням голів. Пізнали ще кількох знайомих, ще привіталися й почали побіжно обмінюватися думками з приводу спільних знайомих та спільно відомих (домінуюча роля тут, звичайно, належала старшому подружжю, що являло собою аборигенів).

Стороння ж особа, почувши цей обмін, ще раз і остаточно переконалася б, скільки цікавий склад сьогоднішньої авдиторії. Стороння особа почула б, як говорилося в межах можливого і з натяком на відповідну оцінку про здібного інженера, що заробляє величезні гроші, про якусь невситиму польку, що має трьох чоловіків, про відомого хірурга, що міг за одним разом випити дві пляшки коньяку, про якусь екстравагантну масажистку з L’institut de beaute , що торік намагалася зарізати бритвою свого коханка, про загадкового професора, що ніби знав дванадцять чужоземних мов і зневажав українську, про молодого винахідника, що незрівнянно й ґрунтовно перефарбовував матерії на які завгодно кольори, про надзвичайного приватного оператора в справі ринкових кон’юнктур, про молодого поета-інтеліґента з літературної ложі "Геть сором", про колишнього видатного підприємця, а тепер гучномовного круп’є, про якогось фахівця в дивній, грошовитій видавничій галузі "папа рєжет, мама клєїт"...

— Ой! — зойкнув ґонґ.

Плавко пішла завіса.

Кожному зрозуміло, що заля після цього затихла і напружені очі глядачів жадібно присмоктались до сцени, чекаючи появи головного персонажу. Кожному зрозуміло, що глядачі старанно приготувалися спостерігати й переживати, що одних більше цікавила витонченість сценічного "нутра", других — витонченість жіночого руху й коштовність гастрольних убрань.

Зайвим буде також описувати, що гастролерку авдиторія зустріла гучними оплесками, й після першої ж дії вдячні прихильники винесли їй на сцену кошика з квітами.

Щойно почався антракт, Клавдія Мироновна підвелася. За нею підвелися й решта. У переповненому фоє натрапили на Мішеля з дружиною, яка сьогодні почувала себе дуже добре і яка не втерпіла, щоб з перших же слів не виявити свого захоплення сьогоднішньою виставою.

Мішель охоче, поспіхом їй підтакував. Але Кость почав їм обом заперечувати. Кость вважав, що захоплюватися ще передчасно, і пробував довести певну розбіжність у акторки між змістом слова та інтонацією.

Степан же Маркович, взявши під руки дружину й Ніну (дружина Мішелева невідступно трималася руки свого чоловіка), деякий час мовчки прислухався, мовчки посміхався, іноді дивувався. Врешті й він не втерпів.

Але перш ніж встрянути в суперечку, він міцно, ніби змовно стиснув Ніну за лікоть, змовно-задьорно підморгнув їй і тоном авторитетного знавця своїм хрипкавим, розважним баском промовив:

— Панове...

Лише згодом Ніна впіймала ту думку, що він висловлював: відразу-бо її надто здивувало це несподіване тиснення за лікоть, цей змовно-задьорний знак бровою. Не знала, як зрозуміти, як поставитись, бо вражало й подобалось, дивувало й надавало приємної поваги до себе.

Але — дивно. Як почала згодом Ніна прислухатися до тих надзвичайно поважних, надзвичайно упевнених тверджень, що їх викладав Степан Маркович, то захотілося їй чомусь, щоб Кость з усім

притаманним йому хистом розбив ці твердження, щоб довів, що Степан Маркович дуже й дуже помиляється.

Кость справді ставив опір, та тільки, здавалося їй, недостатній. Якби вона розумілася краще, якби могла, вона була б рішучішою. Вона б жодним словом не поступилася. Вона б...

— Степане Марковичу, ви, безумовно, помиляєтесь,— не стямилась навіть, як ця фраза злетіла їй з уст.

Ніби не вона, ніби хтось чужий десь поблизу сказав цю фразу й сказав так серйозно, незаперечливо, що погляди всього товариства враз було скеровано на неї.

— Я помиляюсь? Я? Чому? — поволі й уважно спитав Степан Маркович, посилаючи трошки скривлений злотавий подив.

— А ось чому,— підхопив Кость, вчасно визволяючи Ніну.

Але знову Ніні видалося, що Кость, як і тоді в установі, незважаючи на його заохоченість, поводиться занадто скромно, стримано. Чому? На жаль, додумуватись було ніколи, бо розмова набирала жвавого характеру, і Степан Маркович із своїми відповідями та поясненнями адресувався тепер не лише до Костя, але й до Ніни.

Повернувши до партеру, продовжували ту ж розмову.

Власне, продовжував Степан Маркович. Не заспокоївся він і під час другого антракту, і під час третього, щоразу підсилюючи свої докази матеріалом з допіру відіграних картин.

Він посилався на свою близькість до культурних справ ще з юнацьких років, свою колишню приналежність до кваліфікованих аматорських гуртків, навіть згадував, до речі, за свою колишню

приналежність до благодійних закладів. Він називав найменння відомих і маловідомих акторів, критиків, режисерів (деяких, за його словами, він знав особисто) і кожному з них коротко й просто визначав належне місце — від геніальності до сіренької бездари.

Кілька сміливих зауважень, що були кинуті в суперечці на його адресу й порушували його авторитет, очевидно, дуже стурбували Степана Марковича. Він всіма силами намагався цей авторитет поновити, підперти численними доказами і, щоб надати своїм обстоюванням більшої ваги та ефекту, поступово переходив на категоричний, наставничий тон — тон, яким він звик давати накази в установі.

Клавдія Мироновна гордовито посміхалася. Кость нервово морщився. Ніна була в замішанні.

— Раз я кажу, то я знаю, що я кажу.

— Дозвольте це право мати й іншим,— нетерпляче вставив Кость.

— Якщо інші на це заслуговують,— тут же відповів Степан Маркович.

— Дозвольте ж тоді й іншим мати право розцінювати інших.

Суперечка дійшла особистої пікіровки. На цьому, правда, сталася перерва, раптова, многозначна, і всі відчули, що перебіг холоднавий вітрець.

Так дуже часто для людей принципових, сповнених надзвичайної поваги до себе й найдрібніших думок своїх, якась незначна, якась випадкова дрібничка стає приводом до штучного атмосферного тиску.

Чи думала Істоміна-Чарская, що її виступ, поза всіма іншими розмаїтими глибокими й високими реагуваннями, може призводити й до таких відмінних, тонких, душевних вібрацій?

Думала чи ні, але виступ її скінчився громом несамовитих оплесків та вигуків. І, лише коли буря потроху почала вщухати, десь із-під стелі залящав лунко-розгонистий посвист. В публіці запевняли, що то вияв надмірного захоплення.

З театрів вертаючи, кілька кварталів ішли гуртком, до якого прилучились Мішель та ще одне знайоме подружжя. Степан Маркович хотів був наймати візника. Його одговорили, пообіцявши супутництво до самого дому.

Як і слід було сподіватися, під враженням "Шальной дєвчонкі" товариство в’язало пожвавлену бесіду. Тільки Степана Марковича не вдавалося залучити до активу.

Він більше одмовчувався, від часу до часу вставляючи короткі, безапеляційні зауваження. Видно було, що настрій йому поганий, що він знервований, а може, стомлений. Він навіть не відповів Костеві на одне з його запитань, красномовно підкресливши, що чує й не чує.

Певна річ, що після цього всього Ніні видалось чималою несподіванкою, коли Степан Маркович на прощання обдарував її при світлі ліхтаря злотаво-лагідною усмішкою і двічі стиснув руку, ажень трошки затримав у своїй руці. Ніна, повторюємо, аж ніяк не ждала подібного вчинку, а тому знеобачка відповіла таким же подвійним стисненням і не поспішила одтягти руку.

За рогом, щойно лишилися вони удвох із Костем, спитала з прихованою непевністю:

— Він таки серйозно образився. Правда?

— Да, здається,— відповів Кость, думаючи про щось своє, і згодом додав: — Не розумію. Адже говорилося з ним коректно, тактовно. От іще обивательська пиха!

Ніна вже була й уста одкрила, щоб підтвердити тактовне стримане Костеве поводження, стільки стримане, що справило й на Ніну враження зайвої скромності. Але тоді мимоволі довелося б чіпнути причини цієї скромності. Розмова десь, певне, була б неприємною для Костя. І вона затнулася.

Мовчали до самого дому. Лише при вході Кость, прокидаючись із задуми, хлопнув Ніну по спині й весело промовив:

— А ти, Нінко, молодець!

— Чому?

— Сказала так сміливо й серйозно, що я сам собі не повірив. Молодець! Це — по-товариському! Пам’ятай, щоб завжди була мені товаришем. Молодець! — і він, обхопивши її за стан, швидко покрокував на східці.

В хаті, поки грівся на примусі чай, Кость устиг за матеріалами сьогоднішнього вечора прочитати цілу лекцію на тему "Що таке внутрішня культура індивіда".

Ніна не перебивала його, не перепитувала, давши волю виговоритися досхочу. Слухала Костя і в той же час обмірковувала, чи розповісти йому за всі ті дивні скеровані на неї прояви, які вона спостерегла у поведінці Степана Марковича. Розповісти дуже хотілося, але щось стояло на перешкоді. Щось утримувало.

І вона не зважилась.

Не зважилась і другого дня, і третього, і через тиждень. Думала над цим багато, і коли, перевіряючи себе, намагалась поновити в уяві всі ті моменти, замість обличчя, замість постаті бачила тільки золоту усмішку. Золота, трошки скривлена усмішка, мав серпанкова завіса, непереможно заслоняла од неї самого Степана Марковича. День у день серпанок цей ніби ставав густіший, день у день більше й більше виникало сумнівів, і трудно було встановити, свідомо чи несвідомо трапились у Степана Марковича ті дивні прояви, скеровані на неї. Зрештою, вони з самого початку мали досить невиразний характер. Хтозна, може, це певна звичка Степана Марковича, може, своєрідний спосіб поведінки, застосований до подібних обставин, а може... просто випадковість?

Бо припустити щось інше... Припустити можна тільки одне: Степану Марковичу приємне її товариство, і кому в такому разі заборонено виявляти назовні свою легеньку прихильність? Як хто вміє — так і виявляє.

Якось невдовзі після цього трапилось їй зустрітися із Степаном Марковичем на вулиці. Обоє вони поспішали, обом шляхи були нарізно, проте Степан Маркович пройшов пліч-о-пліч з півквартал, а на відході поцілував їй руку. Але знову ж таки кому в подібних випадках заборонено виявляти свою вихованість, чемність, пошану?

Трудно пізнати загадковість душі людської...

Хто ж не погодиться, що люди — це найскладніша, наймногогранніша, найдивовижніша органічна суть?

Трудно...

Лише на третьому тижні події набрали такого незвичайного характеру, розгорнулись таким незвичайним темпом, що розвіяли всякі сумніви й переконали остаточно.

Сталося так: перед кількома днями Кость похмурнів і почав виявляти особливий непокій — ніби світом занудив. Потім жалівся на біль у голові, на перебої в серці, на загальну міому. Нарешті одного ранку він сказав, що з ліжка не підведеться й на службу не піде. Хорий.

Ніну пойняла тривога. Вона довго сиділа при узголов'ї, молитовно заглядала йому в очі і стиха допитувала, де саме болить, якого саме лікаря кликати.

Та хорий поки що од лікаря одмовлявся.

— Не треба, Нінусь... Зайві видатки. Може, якось викручусь. Це — нерви, прокляті нерви.

Настирливо міряла йому температуру, хоч він настирливо доводив, що для нервових хороб температура жодної ролі не відіграє. Він мав рацію: в його температурі загрозливих ознак немовби й справді не помічалося.

— Уся моя біда — це нерви,— спроквільно повторював Кость,— відпочити мені треба.

Ходила навшпиньках, заспокоювала обережненьким голосом.

Острах, жалість і ніжність сповняли всю її істоту. Вона здавалася трохи безпорадною, а тому ще сердечнішою. Вона радила хорому якнайменше говорити, кілька разів застережливо перебивала його — мовляв, потрібен абсолютний спокій.

Хорий не погоджувався на цей режим. Але, не погоджуючись, він і сам часто перебивав себе несподіваними, довгими паузами, часто, ніби щось згадавши, замислювався і стуляв очі й уста з болісним виразом.

— Голова болить? Може, компрес покласти? Може, компрес на серце?

— Ні, дитинко... Треба, щоб організм переборював самотужки.

Брав її за руку й похваляв за чуле ставлення. Говорив, що дедалі глибше й глибше запевнюється в її відданості і висловлював думку, що з таким другом можна, либонь, сміливо пуститися в яку завгодно путь. Висловлював сподівання, що на випадок тих чи інших ударів невблаганної долі (всі ж, мовляв, під фатумом ходимо, все залежить од моменту), на випадок ударів такий друг, як Ніна, навряд щоб зрадив, такий друг навряд щоб завагався, зупинився, не насмілився зробити потрібного, хоч, може, й небезпечного кроку.

— До чого це ти, Костику? — глянула запитливо, не розуміючи причин такої розмови.

— А я не знаю. Може, тому... — він зупинився, трошки подумав і стомлено додав: — Хто його зна... Може, тому, що... Ну, от уяви собі, що я помер, що нема мене.

— Костику?

— Ні, ні, почекай! От уяви собі, що так сталося. Уяви — і тоді почасти зрозумієш, до чого я це все кажу. Коли б мені довелось помирати і коли б я був певен у такій твоїй відданості, що й після смерті ти будеш моїм другом, будеш мій, так би мовити, духовний спадкоємець, помирати б мені, Нінко, було легше відсотків на п’ятдесят. Ти мене розумієш?

— Ну да... — поволі, напівздивовано, напівзамислено мовила Ніна,— тільки навіщо ж помирати?

В цю хвилину у неї промайнула думка, щоб відкритися Костеві із своєю істотною таємницею матері. Але відразу згадала принципове

негативне Костеве ставлення до подібних явищ (вже було на цю тему кілька побіжних розмов), згадала, що мусить відтягти справу, доки не поставить Костя перед неминучим фактом,— і натомість обережно додала:

— Ну да, ти маєш рацію. Я тебе розумію. Тільки, серденько, який же з мене спадкоємець? От якби нам дитинку...

— Що, фізіології захотілося? Ах, свята простота! Покиньмо за це, не такі тепер часи. А головне: ми ж не обивателі, щоб... як той казав, плодітесь і размножайтесь. Колись, може...

Не скінчив, обірвав думку. Зависла довга мовчанка. Більше цього питання не чіпали, навіть натяки на нього обминали далекою стежкою.

Уривками, з перепочинком, хорий говорив уже на теми позабуденні, почасти абстрактні. І щодалі більше й більше вдавався у мрійність, фантазував, при чому видко було, що це фантазування досить гарно впливає на нього, полегшує стан, підносить настрій. Врешті через місток якогось "проклятого вопроса" якось непомітно повернув він знову до своєї особи.

Лежачи із закритими очима, спроквільно, журливо розповідав Кость, як обірветься шлях тривог і страждань, як понесуть його колись осінньої днини до вічного спокою.

— Sic transit gloria mundi .

І ніхто, мовляв, не подумає, якої на земній кулі цікавої комашки не стало. Ніхто не домислиться, скільки можливостей було заховано в цій істоті, скільки згасло невикористаних здібностей, невичерпаних сил.

Він, між іншим, хотів би, щоб, ідучи за труною, ніхто не плакав, щоб маяло багато-багато чорних прапорів, і щоб усі й усе було чорне. Щоб дійсно справляло враження урочисто-величної процесії суму.

І тільки на могилі той, хто кидатиме жменьку землі, щоб разом із землею кинув востаннє зрошену слізьми білу хризантему...

— Так, так... рано чи пізно... І на моґілу обєщай ти пріносіть мнє хрізантеми...

Ніна поспіхом затулила йому рота. Ніну зворушили ці сумні фантазування. Ніна відчула наближення слізного жалю і постаралась одвести розмову до іншої теми.

Години біля третьої Кость раптом заборсався.

— От чорт! Як же це я? — згадав він щось дуже важливе.

Потім попросив олівця, паперу й, швиденько написавши, поклавши до коверти, заквапив Ніну:

— Поки не пізно, побіжи до мене на службу. Передай цього листа Степану Марковичу й попроси його, щоб конче надіслав тобою книжку. Він знає яку. А книжку загорни в газету... От чорт! Як же це я? Там же без мене можуть переплутати...

Турбуючись, щоб Костеві через його сьогоднішню відсутність на посаді та справді не було неприємності, Ніна вхопила листа й чимдуж побігла.

Робочий день в установі саме кінчався. Дехто із співробітників, притискаючи до серця роздуті портфелі, уже спливав по сходах із виразом чесно й старанно виконаних перед республікою обов’язків.

Степана Марковича вона ще застала — старанно докінчував у своєму кабінеті свої республіканські обов’язки.

— Ах, наша?..

Зустрілися як і щоразу, з тією лише різницею, що Степан Маркович, скоса озирнувшись, поцілував їй руку.

— Вперше цей діловий кабінет є свідком такого... інтимного злочину, — грайливо застеріг він, злотаво посміхнувшись,— але для вас...

Подала листа.

Перечитав уважно. Дуже уважно. Співчутливо похитав головою.

— Значить, захворів Костянтин Львович? Шкода, шкода... Ну, я зараз,— попросив хвилинку заждати, поки скінчить свою невідкладну справу і, взявши зі столу теку з папірцями, вийшов.

Тепер тільки, лишившись на самоті, Ніна зрозуміла, що сидить у великій установі, в кабінеті поважного співробітника. Перебігла оком довкола, й відразу кімната видалась їй строгішою. Але того остраху, що раніше взагалі опановував її перед дверима установ, тепер уже не було. Вона відчула навіть, що й сама залюбки могла б приходити сюди та працювати, аби-но дали їй працю по силі.

Ця несподівана думка так сподобалась їй, можливість праці повстала в уяві з такою ймовірністю, що вона вирішила, повернувши додому, конче розпочати необхідні заходи: підготувати Костя, довести йому, переконати, щоб погодився, щоб допоміг.

Адже й Степан Маркович, напевне, допомогти не одмовиться? Ставиться ж він прихильно, з пошаною. Така чемна, розумна, статечна особа навряд щоб не відгукнулась. Така витримана, вихована людина...

Авжеж, витримана й вихована. Він, прикладом, і згадки не подає за те непорозуміння, що виникло в театрі. Певна річ, він стоїть понад цим. Він поважає себе і не може припустити, щоб дрібні випадкові непорозуміння порушували людські стосунки.

— До ваших послуг, Ніно Сергіївно,— уклонився Степан Маркович, повертаючи до кабінету.

— Це я до ваших послуг, Степане Марковичу. Ви, здається, маєте передати якусь книжку?..

— Так, так...

Але виявилось (так сказав Степан Маркович), що службовці вже порозходились, і матеріали, які просив Кость, на жаль, замкнено. На жаль, той, хто замкнув, ключі забрав із собою.

Це дуже стурбувало Ніну. Вона не могла припустити, що прийде додому, не виконавши важливого доручення. І, хоч справа була безнадійна, вона ще раз несміливо перепитала, чи не можна якимсь іншим способом добути ті матеріали. Вона тут же послалась на Костів непокій: щоб, мовляв, без нього чогось там не переплутали...

— О, будьте певні, не переплутають,— заспокоїв Степан Маркович.

Ніна підвелася.

Степан Маркович теж підвівся. Пильно, загадково скинув на неї очима.

— Ви, мабуть, не в курсі справ, Ніно Сергіївно? — запитав повільно, стиха.

— А що таке?

— Бачте... може, мені не випадало б... Може, це буде надто нетактовним втручуванням у чужу... в чужі... Але, поважаючи вас... шануючи вас...

— Але що таке? Кажіть, будь ласка.

— Тільки не хвилюйтесь. Нічого особливого. Просто... Ні, краще ходімо звідси, я вам по дорозі все до подробиць...

Вийшли на вулицю. За першим же зворотом Степан Маркович узяв Ніну під руку й звернув її увагу на невдалу архітектуру великого протилежного будинку — все ніби нагадує скандинавський стиль, а безформні балкони приліплено, мов ті гнізда, мов доморобні скриньки.

— Азія!.. Господи, яка ще в нас Азія!

— Ви обіцяли...

— Знаю, знаю. Не турбуйтесь! Все, що я обіцяю, я маю звичку виконувати своєчасно і сумлінно.

Це було сказано діловим, холоднуватим, майже настав— ничим тоном, після якого ніхто не насмілився б докучати зайвими домаганнями.

Степан Маркович все ж таки продовжив і розгорнув свою думку щодо Азії — усе, на його думку, не так, як у людей. Навіть самі люди. Пошкреби трошки зверху — і під універсальною лускою неодмінно відкриєш печеніга...

— Зайдімо, Ніно Сергіївно,— і він чемно вказав рукою на гостинні двері підвалу з жовтогарячою вивіскою "Замок Тамари".

— Вибачте, але я... — розгубилася Ніна.

— Тільки, ради Бога, не робіть із цього якихсь сумнівних висновків,— перебив тим же холоднавим, діловим тоном.

Щоб розвіяти вагання й схилити Ніну, Степан Маркович коротко й просто виклав їй, що зараз у нього надзвичайно багато роботи, що йому ніколи вгору глянути, не то що йти додому обідати, що він, запрошуючи її зараз до ресторану, хоче, так би мовити, двох зайців убити — побалакати з нею і в той же час встигнути підживитися.

— Ну, добре.

Його, очевидно, тут знали, бо зустріли поспішними уклонами, і він без довгих зволікань попростував навкоси через усю залю. Вони посіли місце в окремій затишній кабіні (як інакше можна назвати куточок, що його напіводгороджено розмальованими дошками та примхливими складками заялозених портьєр?).

Його, очевидно, тут дуже добре знали, бо негайно, без жодних замовлень, з’явилося на столі вино.

Ніна нетерпляче хрускала пальцями, озиралась на всі боки. Ніяк не могла знайти цієї опорної точки, що, ставши на неї, відчула б у собі більше певності й спокою: дома — хорий Кость, тут — якась нова, підозріла історія.

Та ще й побачення набирало затяжного, невиразного характеру. Чому справді Степан Маркович не наважується відразу сказати? Чому він наливав два келехи? Може, хоче підготувати, щоб новина вразила з меншою прикрістю?

Трудно буває збагнути душу людську, трудно прозирнути в глибини тих темних днищ...

— Сподіваюсь, ви не одмовитесь? — підняв свого келеха, чокнувся.

Вона механічно пригубила, але їсти не погодилась.

Тоді глянув на неї уважно, вдумливо, майже строго, точнісінько так, як за першої зустрічі на вечірці. І точнісінько, як за першої зустрічі, Ніна відчула, що їй бракує незневольності, що її опановує незрозуміла сум’ятність. Якби ще обставини складалися інакше, якби перед нею зараз сидів хтось інший, а не Степан Маркович, якби не обмежувало її почуття шаноби та наявна залежність — вона знала б, як їй поводитись.

— Ні, Степане Марковичу, я мушу йти,— встала несподівано для себе самої.

— Зараз підете, зараз підете,— схопив за руку, примусив сісти і твердим, владним поглядом, спонукуючи до покори, вказав їй на вино.

Поступилася — однак з умовою, що ні краплинки більше.

Він називав це зайвою, недоречною упертістю. Дивувався навіть, здавався навіть ображеним. Бо як, зрештою, пояснити? Невже вона думає, що випити чарку вина із знайомою людиною — явище осоружне, злочинне? Тоді вона страшний ретроград (Ніна цього слова не розуміла), якому важко переступити вузеньку межу тривіальності (Ніна й цього слова не розуміла, догадавшись проте, що гарного тут мало). Невже вона справді до цієї простої зустрічі ставиться з упередженням? Тоді вона дозволяє собі нічим не виправдані, погані думки на адресу Степана Марковича і не хоче простих дружніх взаємин. А може, таке товариство їй взагалі не подобається? Тоді, о, тоді він дуже й дуже просить вибачення. Тоді він не затримуватиме її ані хвилинки, хоч і буде йому

прикро: бо ж, по правді, на її тільки честь подано це вино, для неї тільки віддано час та щиру увагу.

Ніжно-злотаво посміхнувся. Знову налив, пересунувши свого стільця на ближче, зручніше місце. І знову, як і тоді в театрі, спахнула в його очах незвичайна, дивна іскорка.

"Що це все має значити? Чого йому треба? Невже?.. — подумала Ніна, і раптом у ній прокинулось те болюче, шалене, що, не вважаючи на нові обставини, увесь час потайки жило в ній, ховалося десь у найтемніших куточках істоти, як непокірний звір. Те несамовите, чого вона сама боялася і від чого завжди хотілося їй скрикнути або хапати, рвати, розбивати...

Вона інстинктовно шарпнулась убік.

Він інстинктовно хотів наздогнати, утримати.

Вона злегка вигнулась.

Він промахнувся — рука упала їй на плече й грубо ковзнула по грудях.

— Е, брось! — застережливо гукнула Ніна і тут же, сама злякавшись, засоромившись, додала грайливо: — Товаріщ...

У відповідь Степан Маркович допитливо вигнув брови й, посміхнувшись, хильцем ковтнув свого келеха.

— До побачення,— Ніна встала, почала нашвидку обсмикувати, поправляти вбрання.

— Що? Йдете? — мовив досить неспокійно, ніби нічого не сталося,— значить, не хочете, щоб я сказав?

— Говоріть!

— Випийте, тоді скажу.

— Не торгуйтесь, не купите!

— Знаю. Купляють те, що продається.

— Досить. До побачення!

Але тут Степан Маркович заступив їй дорогу. Занепокоївся. Просив, щоб конче лишилася. Хвилин на п’ять. І побожився, що більше легковажень собі не дозволить.

— Ради Бога, не думайте погано. Ні купляти вас, ні обдурювати жодного наміру в мене нема. Ваше товариство, як бачите, мені дуже приємне, і я... Але годі про це. Ближче до справи.

Голос йому відразу став глухіший. Очима ж проймав, пожадливо ловив кожний найменший рух, найменшу зміну в її обличчі,— ця схвильованість, ця запальність, що охопили Ніну, мабуть, дуже зацікавлювали його й подобались йому.

Ще раз попросив сісти. Ще раз зустрів мовчазну рішучу одмову. Тоді коротко, узагальнено розповів, що в апараті у них цими днями трапилась неприємність. Головне ж, що тут в найбільшій мірі спричинився Кость. Як саме? Говорити довго, та й не слід говорити. Одне слово, у нього в рахунках виявлено великий брак грошей. Наслідки мають бути надто погані. Допомогти Костеві надзвичайно трудно, бо якраз наспіває відчитний термін, а, крім того... крім того, якби в апараті менше сиділо різних данилюківців...

— От і все, що я можу сказати. Подробиць шукайте з інших джерел.

Якби ця звістка упала ще в його кабінеті чи по дорозі, Ніна, звичайно, сприйняла б її гостріше, болючіше. Але, встигнувши вже припустити в думках кілька скрайніх можливостей, вона тепер лише несвідомо ступила крок вперед і стиснула уста. їй одразу зрозумілою стала і вся Костева поведінка, її це неймовірно вразило, але в той же час їй навіть дивно було на себе, на свою витриманість у цю хвилину.

— Правда? — спитала вона згодом.

— Я брехати не вмію.

— І невже не можна допомогти?

— Ну, що ж. Так, так... Ну, що ж... Дякую,— і повернулась, одхилила портьєру, щоб вийти.

— Чекайте!

Степан Маркович тороплено знявся на ноги. Степан Маркович знову занепокоївся. Його десь, певне, бентежило, що так незлагідно, невдало кінчається їхня зустріч. Адже він сподівався іншого.

Він тепер запевняв, що тільки глибокою пошаною й прихильністю до Ніни можна пояснити маленьку легковажність, що трапилась оце недавнечко, і він просив, щоб усе це лишилося між ними — хай, мовляв, буде в них така маленька скромна таємничка. Він також просив зрозуміти тепер, чому саме він не дав матеріалів. Матеріали,— признався він,— не замкнено. Матеріали завжди під рукою. Але давати їх додому, на приватні руки, особливо за цих складних обставин,— хто ж одважиться на подібний злочин? Із свого боку він обіцяв вжити заходів, щоб хоч трохи заладнати справу. І тут же застеріг, що його зусиллями заладнати цю справу майже неможливо.

— Знаєте що, Ніно Сергіївно? Щоб ви повірили, переконалися, щоб могли виправдати мене, знаєте що?.. Приходьте до мене ввечері. Я тепер навіть вечорами працюю в установі. Приходьте до мого кабінету й самі подивитесь. А?

Ніна мовчала. Дивилася обіч.

— Приходьте, Ніно Сергіївно, чи сьогодні, чи завтра. Я охоче, я ждатиму... Може, справді ми вдвох щось придумаємо? А? Прийдете? Нікого більше не буде, і ми вдвох... розумієте? Ми вдвох, може, справді щось... А?

Її рука, що досі нервово стискала китиці портьєри, різко шарпнулась, упала, лишивши натомість безсило звислу, надірвану торочку. Не сказала вона більше ні слова. Не глянувши, вийшла.

І не пам’ятала, як сталося, що вона так швидко, ніби зовсім не бувши на вулиці, одчинила двері до своєї квартири.

Кость спав. Коли глянула на нього, неприємно шушвельнуло в грудях, але вагалася: будити чи ні?

У сні він здавався ніби кращим, невиннішим, зовсім, як той хлопчик. Кілька хвилин у задумі стояла над ним, поки не помітила, що вії його тремтять.

— Ти спиш? — кинула нагально.

— А? Що? Да, сплю,— зиркнув Кость здивовано, як належить зиркати збудженим, і потягнувся.

— А я думала, ти спиш.

— Та сплю ж...

— Неправда! — і це непотрібне прикидання, ця нещирість неприємно вразили Ніну.

Але ту ж мить у неї наспіло стільки запитань, стільки слів, що не знала, як почати. Вирвалось само, нестримно, благаюче:

— Кость, скажи мені всю правду!

Не слід довго зупинятися на цій сцені. Розповімо коротко: спочатку Кость не хотів нічого говорити й доправлявся, щоб першою говорила Ніна. А як побачив, що на цей раз жодними заходами не зламає її упертості, і зважив, що Ніна напевно встигла багато довідатись (недарма-бо ставить категоричну вимогу), але всієї правди довідатись ще не встигла (недарма-бо просить сказати правду),— то признався, що в нього виявлено в рахунках чималі недоліки.

Суми він не міг назвати, бо сам іще точно не знав — навіть приблизно не хотів сказати, не вважаючи на настирливі Нінині просьби. Ясно, мовляв, що цей випадок мусив вплинути на нього з неймовірною силою. Ясно, через що Кость почуває себе хорим. Уявити ж тільки, що чесна людина, яку вчора всі поважали й цінували, сьогодні через випадковість, через каприз невблаганної долі обернулася на — страшно вимовити! — на розтратника. Хіба не трагедія? Хіба не можна захворіти? Якщо лиха цього не вдасться заладнати, якщо, боронь Боже, довідається Данилюк або хтось із його прибічників, якщо піде поголос і приведе судового виконавця,— тоді... тоді Кость не витримає. Серце йому розірветься або ж він сам припинить рух свого серця.

Поспіхом, як і раніше на словах про смерть, Ніна затулила йому рота. Тільки замість недавніх тривожних просьб тривожно сказала, більше стверджуючи, ніж запитуючи:

— Ти програв гроші?

Навряд щоб хтось інший, бувши на місці хорого, наважився б схибити честю, покривити душею, коли думку висловлювалося так просто, коротко, владно.

І Кость без довгих зволікань ствердив цю думку теж коротким покивом голови. Додав лише, що програв не всю суму — частину. Де ж поділася решта — пуття не добере. Можливо, що, нервуючись, він не розгледів як слід усіх рахунків. Можливо, десь щось переплутав чи забув занотувати. Можливо, решта ще знайдеться. Саме тому й просив він принести матеріали додому, щоб спокійно, уважно перевірити. Він не сумнівався, що їх йому принесуть, але... але пора ж і Ніні розповісти, як і що там було.

— Що було? Ось слухай...

Розповіла, підкреслюючи своє здивування й обурення. Розповіла од самого початку. З найменшими подробицями. Все.

Лише наприкінці, передаючи з відтінком іронії й двозначності сцену запрошення до кабінету, похопилася, чи слід було все викладати, чи не пошкодить.

— До кабінету? Увечері? Ач, який галантний павіан! — теж іронічно, двозначно похитав Кость головою.

Але не рвонувся, не скипів, як сподівалася Ніна. Вислухав усе з напруженою увагою і потім довго дивився в одну точку. Либонь, щось задумав, розмірковував...

Далі-подалі, прорвавши сповиток задуми, Кость гірко-насмішкувато скривив уста й перевів погляд на Ніну. Помітивши на її обличчі відбиток ще не втамованого подиву й обурення, він сказав, що особливо

дивуватися, вражатися нічого. Адже не треба забувати, що вони мають до діла з обивателем. І якщо Ніна досі не йняла віри Костевим закидам, то тепер вона має наочні докази, тепер напевне повірить. Бо, не кажучи вже за інші сумнівні й просто негідні вчинки Степана Марковича, що він їх дозволив собі сьогодні, як можна сприйняти, як поставитись до його брехливих комбінацій з ключами? Чому він побоявся дати Костеві матеріали? Не інакше, як через острах, щоб Кость не підчистив рахунків, не підставив цифр. О, тепер цілком ясно, що цей хитрий павіан хоче загодя вмити руки, хоче відійти якнайдалі.

Кость підвівся, захвилювався. Більше й більше обурюючись, він почав викривати прогріхи й самого Степана Марковича. За його словами, Степан Маркович також був причетний до цієї неприємної справи. Ще недавно становище Степана Марковича майже дорівнювало становищу Костя. Та він — цей досвідчений лис — він зумів так ловко повернути діло, так вчасно запобігти, що тепер зовсім сухим виходить із води.

А інші, нічого не знаючи й покладаючись на його солідарність, не поспішали зводити кінці у своїх особисто-меморіальних зошитах. Особливо ж складна й погана ситуація припадає на Костеву долю.

— Він каже, що не може допомогти? Бреше, лицемір! Бреше! Тільки він один і може! Тільки він!.. Чортова душа! — крикнув Кость, зриваючись, і одразу ж вхопився за серце, безсило впав на постіль.

Через хвилину на серці йому лежав компрес.

Трохи заспокоївшись, хорий продовжував викривати Степана Марковича ще з ряснішими деталями. Хто-будь свіжий, почувши це все, безумовно, здивувався б, що за такий короткий час спільної праці можна вже так глибоко поринути и справи й наладнати особисту близькість, як це зумів Кость, можна так багато вже дізнати й зробити. І хто-будь свіжий, навіть нічого не відаючи за Мішеля, безумовно, припустив би тут

не що інше, як велику і вдячну чинність протекції, а також мусив би визнати чималу Костеву обдарованість щодо вміння пристосовуватись.

Взагалі ж усі Костеві викривання, пояснення й докази збігалися на тому, що якраз од Степана Марковича найбільше залежить, що Степан Маркович може затягти відчитність, перемістити поки що ордери, певну частину грошей списати й т. ін., й т. ін. Саме на таку його солідарність Кость і покладався. Та й без солідарності, кінець кінцем, він обійшовся б, якби загодя знав, що термін позачергових більших звітів буде чомусь пересунуто на найближчий час. Оця передчасність особливо підозріла. Принаймні, у Костя останніми днями склалося враження, що тут перш за все навмисне діє рука Степана Марковича.

— Еврика! — знову схопився Кость, і в надто розплющених очах заяснів надто підкреслений здогад. — Знаєш, Ніно, звідки це все? Пам’ятаєш театр? Пам’ятаєш, як він образився?

Ніна завагалася. Ніна спостерегла Костеву ж неупевненість. А головне — вона інтуїтивно відчувала, що роля образи тут не може бути за основу. І вона спробувала навести кілька прикладів, що цілком заперечували чинність образи й заперечували Костеву нападливість.

Однак переконати Костя вже було неможливо. Він ухопився за цей здогад із такою ретельністю, ніби від самого здогаду залежало щасливе вирішення всієї справи. Він посилався на те, що загалом дуже добре знає людей і зокрема встиг дуже добре вивчити хитрозатайливу істоту свого начальника.

Еге ж! Зовні Степан Маркович може бути навдивовижу ввічливий, але це ще зовсім не свідчить за теплоту й прихильність його душі. Душа, мовляв, у нього обивательська, змінна, продажна і в той же час хоробливо-амбітна, злопам’ятна. Нічого нема гіршого для такої людини, як порушення її авторитету. Така людина конче віддячить, конче помститься.

Що ж до Ніни, то Кость відверто признався, що розуміє, чому в неї такий заперечливий настрій. Ну звичайно, їй не хотілося б саме цієї причини, бо тоді в театрі вона теж образила Степана Марковича.

Так, так! Вона — нікуди правди діти — теж причетна до образи. Вона теж винна.

— Костику, ну що за образа? Слухай, це вже ти... — спробувала ще раз запротестувати, але Кость нагально перебив її.

Чи ж їй краще знати?

Чи ж їй доводити?

Супроть посипалися численні, найрозмаїтіші докази, за якими щось через півгодини почала зростати ціла теорія, надзвичайно цікава теорія, поступовно, всебічно обґрунтована. Теорія твердила, що всі людські радості й нещастя залежать від того, скільки сильно виступає почуття образи — почуття, що разом з інстинктом самозахования закладено природою в кожній людині. Але не в кожної людини вистачає розумових підойм, щоб його регулювати. Теорія твердила, що непомітно це почуття може обертатися в обопільну глибоку зневагу, у зненависть, у ворожнечу. Може, нарешті, перекидатись на цілі групи, обертатися в масовий рух. Так, так! Цьому є приклади! І майбутні психологи та історики, певне, точно дослідять, що всіма війнами передусім рухало якраз оце почуття — почуття образи.

— Треба ж, Нінко, розуміти...

Після цього вже Ніні бракувало відваги й охоти продовжувати свої обстоювання. Свідомість своєї відсталості й слабкості перед цим буйним злетом Костевої думки, наявність якихось непевних припущень, майже увертів з боку Костя — згнітили її, засмутили, приборкали. І хоч вона вже готова була поступитися деякими нещодавніми запереченнями, але

в той же час в ній ще більше зростало переконання, що причин передусім треба шукати в Костевій картярській пристрасті та невдалій (цього разу) поведінці на службі.

— Ну, хай... — прискорено й зневолено погодилась Ніна,— але ж треба щось робити, треба зараз же... негайно!

Найгірше, найстрашніше для неї полягало в тому, що, очевидно, сунулась невблаганна хмара, ось-ось мав ударити грім і хтозна — чи утримається під навалою бурі їхній байдачок, чи не підхоплять розгойдані хвилі її дорогого Костя й не понесуть далеко-далеко, понесуть надовго, а може, й назавжди...

Треба зараз же шукати можливих шляхів до порятунку. Треба скупчити всю імкливість, всі сили, щоб конче запобігти лиха. От хоч би позичити частину грошей. Трохи в Мішеля, трохи в інших знайомих. Спішно написати до родичів. Кінець кінцем, дещо з речей закласти в ломбарді, дещо продати.

— Костику, як ти думаєш?

— Да, звичайно, все це можна. Звичайно, копійка до копійки... — мляво погодився Кость, обдумуючи щось своє.

— Стривай!

Ніна скочила. Тороплено кинулася в той куток, де було заховано її вузлика "про чорний день", і небавом тремтливими руками подала Костеві примітивну скарбничку. На здивоване, мовчазне Костеве запитання вона коротко нагадала йому за машинку й, певна річ, розуміла тепер, чому він не виявляє жодного невдоволення. Навпаки, Кость був приємно вражений, хоча, похапливо взявши карнавку, не міг не вигукнути:

— Як це шляхетно і як це трагікомічно! А втім, усе життя — одна трагікомедія. Сьогодні сміх, а завтра сльози. Сьогодні ти, а завтра — я!

Коли ж підрахував, гірко посміхнувся: в карнавці було щось біля дев’яти карбованців.

— Одна іронія... — зітхнув він і переклав гроші до свого гаманця.

— Я побіжу до Мішеля,— запропонувала Ніна.

Кость не заперечував, попередивши однак, що сам уже звертався не тільки до Мішеля, але й до решти, кого вважав за приятелів, і всі одмовили. Та іншого, мовляв, і сподіватися важко, бо якраз біда майже завжди переконує, що друзі — лише міт. Так. Становище досить розпачливе, досить безнадійне. Грізний-бо фатум не любить жартувати. Грізний фатум звів уже чорні крила, і вже вчувається його страшний, мертвотний подих.

— Ах, Нінко, видно, мені так на роду написано. Між іншим, колись одна ворожка мені це віщувала. Так, так! Я лише тепер згадав. Може, це й смішно — вірити ворожкам, але це факт!

Ніна все ж таки побігла до Мішеля. Мішель співчував, посилався на власні недостатки, просив вибачити і все ж таки одмовив.

Вертаючи од нього, Ніна ледве-ледве утримувалась, щоб не заплакати. І в себе вдома вона, мабуть, дала б волю сльозам, якщо застала б Костя з тим же безнадійним, нестерпучим виразом.

Але сталася дивна зміна: Кость ніби повеселішав, здавався спокійнішим. Кость ніжно пригорнув її до себе, знову подякував за клопітливість та виключну відданість і сказав, що в нього почали виникати деякі плани, що він, дуже можливо, винайде вдалий вихід.

Заспокоїв.

На ранок цей настрій Костя не покинув. Він дбайливо збирався на службу, обдаровуючи Ніну такою ж, як і вчора, вдячною ніжністю. На відході замиловано взяв її голову в руки, поцілував у чоло й просив не хвилюватися. Сказав, між іншим, що має на думці відверто, щиро поговорити із Степаном Маркевичем, турбувався лише, щоб не дійшла передчасна чутка про всю цю історію до кого-будь із данилюківців.

Чого тільки не передумала Ніна, лишившись на самоті. Один вчорашній день відкрив їй так багато, приніс стільки несподіваних вражень, збудив стільки найрозмаїтіших домислів, що охопити це все, виважити, одсіяти зайвину й підсумувати лишок було нелегко. Та й сьогоднішній день, довгий, як ніколи, сповнений очікувань, ще таїв у собі чимало непокійного, загадкового. Ще ж невідомо, чим мала скінчитися одверта, щира бесіда із Степаном Марковичем.

Образі, на яку й сьогодні вранці незмінно посилався Кость, Ніна не йняла віри. Але припускала: якщо Кость вибачатиметься, це справі не пошкодить. Підлещений-бо такою чутливою пошаною, Степан Маркович може цього разу поступитися своєю надмірною службовою обережністю, може погодитись на Костеві просьби. Якщо справді од нього найбільше залежить (Кость, принаймні, запевняв), то й сама вона була не від того, щоб звернутися особисто до Степана Марковича й підсилити вплив іще своїми просьбами. Хоча вчорашнє побачення й скінчилося незлагідно, проте дало наявні докази, що вплив її може бути досить сильний.

Правда, все це, кінець кінцем, збігалося до... вечірнього запрошення... до кабінету... запрошення, що не лишало для Ніни жодних сумнівів. І, зупинившись довший час на цій думці, обміркувавши всебічно, Ніна прийшла до висновку, що й на такий скрайній крок можна було б врешті погодитись. Вона знала, як мусила б скінчитись подібна візита, і, рятуючи Костя, рятуючи себе, вона врешті наважилася б... О, звичайно, потайки. Звичайно, так, щоб Кость не лише нічого не знав, але й, боронь Боже, думки жодної не міг припустити. І вона тепер

пожалкувала, що розповіла Костеві зайві подробиці. Ну ж бо справді виникне така потайна скрута, така інтимна необхідність? Якщо так, їй довелося б вживати неймовірно складних пересторог, виключних хитрощів, щоб аніякісіньким натяком не викрити себе перед Костем.

А втім — це ж одні лише припущення. Можливо, надто помилкові, недоцільні, не варті того, щоб роздумувати над ними і, тим паче, користатися з них. Тут, мабуть, потрібні якісь інші, тактовніші, кращі заходи, що з більшою певністю допомогли б справі та не примушували б до подібних скрайніх, небезпечних кроків. Мабуть, Кость щось вигадає, щось зміркує — недарма йому покращав настрій і очі заясніли надією.

Кілька разів вона вибігала на вулицю, щоб зустріти Костя й ще здалеку розпізнати, який йому вираз.

Не вгледіла — прийшов якраз тоді, щойно сама вернулася з вулиці. Прийшов заклопотаний, хоча з тією ж надійною ясністю в очах.

— Ну, як там, Костику? — кинулась до нього.

— Побачимо, побачимо... З данилюківців, слава Богу, ще ніхто нічого не знає,— і попросив йому не заважати.

Не гаючи й хвилинки, понавиймав із портфеля цілі купи різних паперів, присів до них з олівцем, потонув у пильній роботі. Обідати одмовився. Не хотів втрачати на спішності.

А робота, крім спішності, мала, очевидно, ще й досить складний, відповідальний характер. Робота ще й нервувала — Кость шарпався, сварливо бурчав, різко цокав на рахівниці, від часу до часу рвав якісь папірці і дедалі частіше поглядав на годинника.

Вже до вікон припала густа зимова сутінь. Вже годинна стрілка завертала на дев’яту, коли він поклав олівця, одкинувся на спинку

крісла і так зітхнув, як має право зітхати людина, що допіру нарубала стоса дров.

— Нінусь,— ніжно мовив він згодом, глянувши знову на годинника й укладаючи папірці до окремої теки,— Нінусь, велике прохання...

— Охоче, охоче, будь ласка...

Кость продовжував, не повертаючись, заклопотано підбираючи папірці:

— От що, дитинко... Одягайся зараз і занеси всю цю історію до контори!

— Куди?

— Степану Марковичу.

— Що? — насторожено сіпнулась Ніна.

— Та не що, а занеси, віддай!.. Ну, і... попроси його гарненько ще од себе. Розумієш?

Ніна відразу інстинктовно вгадала його справжню волю. Але ще вагалася, ще боялася повірити. Хотіла перепитати, переконатися і натомість просто чомусь кинула:

— Я не піду. Неси сам!

— Як не підеш? — аж тепер повернувся Кость, погрозливо блиснув очима. — Як то не підеш? Попереджаю, я дуже нервований. Попереджаю, щоб жодних скандалів, щоб усе тихо, спокійно, культурно.

— Але ж, Кость! Як ти можеш? Як тобі?.. Хіба ти не знаєш, куди ти мене посилаєш? Хіба ти забув, що вчора...

— Ах, Боже мій! Слово честі, ця хахлушечка хоче бути святішою, ніж сам папа римський!

— Кость,— спокійно і дуже серйозно сказала Ніна,— щоб ти мене більше не називав хахлушкою. Чуєш? Досить уже цього!

— Та не може бути? Ха-ха! — іронічно й здивовано скривився Кость. — Подумаєш, яка справді свідомість, яка образа! Ха-ха! Це мені подобається! Тут справа ходить про порятунок людини, а вона мені про святу недоторканість своїх полтавських галушок... Це мені подобається!.. Та зрозумій, зрозумій же, що тут не місце всяким церемоніям! І не забувай, що винні ми тут обоє! Чи ти, може, знову будеш заперечувати? Знову, як той останній зрадник, будеш викручуватись? Знову будеш підло ховатися? А? Зрозумій же нарешті...

Кость зірвався, прискорено заходив по хаті.

Кость намагався довести, що в цій візиті нема нічого особливо принижуючого. Висловлював сподівання, що Степан Маркович яких-будь скрайніх легковажень собі не дозволить. Йому, мовляв, дуже приємно буде побачитись із Ніною, побалакати з нею, а це зараз має величезне значення. Між іншим, Степан Маркович жде. Степан Маркович знає, що Ніна прийде, бо так пообіцяв Кость. Не треба ж виставляти Костя брехуном. Все, мовляв, тепер залежить од самої Ніни — вона не маленька, вона... лекцій тут давати їй нічого. Бо якщо справді вона відданий друг, то саме тепер вона мусить довести свою цілковиту відданість, мусить всіма мірами допомогти.

— А всяка там дріб’язковість, метафізика, всякі там солоденькі бабусині принципи... К чорту! Ми не обиватели! Ми мусимо стояти понад цим! — і Кость запобігливо, услужно подав їй пальто.

— Я не піду,— тихо повторила Ніна.

Все це так приголомшило її, що нерухомо застигла на одному місці, мов кам’яна. Лише не зводила з Костя загадково-проймаючого погляду, і кожне його слово було, мов болісний цвяшок у серці, кожний рух, мов жорстокий удар.

Не могла, ніяк не могла сприйняти свідомість, що Кость відверто наважився запропонувати цю продаж-куплю. Сама вона, обережненько, потайки, рятуючи справу,— інша річ. Але наявно, за вимогою — яка безодня глуму, яка несподівана образа, який біль!

І саме через цей щемітний біль більше й більше зростав внутрішній, особливий, мовчазний протест. Саме через це хотілося ставити рішучий, затятий опір своєю мовчанкою і своєю нерухомістю.

Але вона почувала, що їй не вистачить сил. Вона почувала, як дедалі м’якшає, колихається підлога. Вона ніби справді бачила, як розсувається, ширяться чудне провалля, і бачила, що Кость відпалюється, обертається на іншого, незнаного досі, чужого. Бачила з холодною, незаперечною ясністю, що все їхнє спільне життя, всі обіцянки й гарні слова, всі надії та мрії — лише омана. Що вона сама собі створила примітивну казочку, в якій до останнього моменту облудно вважала багатьох за справжніх, а себе за близьку до справжніх. Що казочку цю зараз скінчено рішуче й назавжди. Що вона знову, як була річчю, так і є річчю...

— Я не піду!

— Не підеш? Значить, що ж мені? Значить, стрілятися?

— Ах, так? — раптом скрикнула Ніна і, ступивши наперед, крикнула ще дужче: — Та-ак? Тоді давай! Давай швидше! Я йду!

— Стривай, стривай! Ради Бога, без скандалу, без істерики, культурно. Бо цим тільки попсуєш, тільки провалиш...

Та вона вже нічого не хотіла слухати. Вона знала, що ось-ось може пошматувати папірці, може брязнути рахівницею об вікна, подерти на собі вбрання, розридатись...

Вона вхопила теку й пальто і, грубо одштовхнувши Костя, не звертаючи уваги на його застереження та якісь напутні поради, метнулася з кімнати. Все ж таки на виході Кость наздогнав її, многозначно попередив:

— Якщо наробиш біди,— пам’ятай, Нінко! Пам’ятай, щоб усе було культурно.

— Не турбуйся,— відповіла досить спокійно.

— Пам’ятай же!

— Не турбуйся, не турбуйся, не турбуйся,— лише на другому кварталі впіймала вона себе на думці, що ввесь час пошепки, механічно повторює одне й те саме: "Не турбуйся".

Оглянулась, заждала трохи, щоб перевірити, чи не доганяє Кость вулицею, чи не заверне її додому.

Ніхто не доганяв.

Тоді пішла повільніше.

— Куди ж я йду? — спитала себе, як запаморочена.

А чи не краще було б розшукати Данилюка, що його всі так бояться? Розповісти йому одверто й попросити, щоб на цей раз вибачив? Благати його, заприсягтися, що більше такого не буде? А як не вибачить? Ах, Боже мій! Тоді ж пропав Кость. Ні, ні! Не треба! Вона ж його, на жаль, зовсім не знає. А Степан Маркович... Степана Марковича вона все ж таки...

Попереду, віддаля, серед примхливих міських світлотіней забовваніли риси ніби знайомого обличчя — найвиразніше вигравала золота усмішка. Так, так! Незабаром з’явиться насправді ця хтива, набридла усмішка, з’явиться близько, перед самими очима. "Пам’ятай, Нінко!". Якби не давав Кость цього погрозливого застереження, якби не було цього крику тривоги,— вона ще зуміла б знайти вихід.

А тепер, якщо навіть побачення не дійде скрайніх меж, все одно Кость буде певен, що вона віддалася, все одно вона його не переконає. Як же вертати до Костя? Як жити потім?

Нараз згадала: вагітність. Адже потім, чого доброго, не повірить, що він — батько. Чи просто не захоче повірити. Одмахнеться.

Разюча згадка зупинила її — вернутися, негайно вернутися, відкрити таємницю, попередити, щоб він... І тут же передумала: чи варто? Все одно, як на те, то й тепер не захоче повірити або зрозуміє інакше. Чи ж варто взагалі обстоювати не лише себе, але й його, але й усе?

— Все одно... Тепер все одно...

Поволі пойняла байдужість. Поволі, байдуже наблизилась до установи. Байдуже, як автомат, увійшла. Аж коли на самому порозі кабінету віч-на-віч стикнулася із злотавою усмішкою, ледве-ледве з рук їй не випорснула тека.

— Принесли? Вельми вдячний, вельми радий,— підхопив теку Степан Маркович і надзвичайно ввічливо запропонував Ніні сідати.

З перших же слів він натякнув, що тепер десь, певне, їм пощастить як слід розглянути матеріали, вивірити, виважити необхідні моменти та якось заладнати неприємну справу. І з перших же слів, крім пожадливих, сласних поглядів (о, ці вовчі іскорки!) він виявив чудну для нього чи то розгубленість, чи то сум’ятність,— ніби почував себе винним.

Ця сум’ятність і ці відтінки провини, що їх вперше спостерегла Ніна, здивували її й зацікавили.

Не сідаючи, не відповідаючи, вона пильно-пильно глянула на Степана Марковича, і — дивна річ,— вперше за ввесь час почав танути, зникати злотавий серпанок, вперше з’явилися драглисті, опасисті складки підборіддя, замасніла обвисла похотлива губа. З ніздрів вихопились цілі кущики волосся, під очима виступили застарілі, цинамоново-синяві розпутні брижі, а в самих очах, там, за червонястим візерунком жилок, за прозорою плівкою облуди, там, у самій глибині вона вперше помітила відому вже їй грубо-звірячу хтивість. І ще раз мигцем глянувши на все обличчя, вона впізнала відому вже їй потвору, яку вона так ненавиділа, про яку й згадувати боялася.

— Чого ви на мене так дивитесь, Ніно Сергіївно? І чого стоїте, не роздягаєтесь? Е, давайте-но я вам допоможу...

Він, солоденько посміхаючись, наблизився, готовий до послуг. І в цей час, сама не розуміючи, як воно сталося, Ніна підвела руку й з розмаху пустила її на опасисті щоки.

— А-ах! — похитнувся, вхопився за щоку Степан Маркович.

По хвилині, коли Ніна вже була за дверима кабінету, він вискочив і прохрипів їй услід з несамовитою злобою:

— Про-сти-тутка...

Але вона не звернула уваги. Вона легко ступала по сходах і почувала, що тепер уже не впаде у шал і не заплаче. Їй було легко, і вона знала, що тепер справді здійснено образу. Тепер — хай бупр, хай жебри, хай які завгодно поневіряння, тепер Кость повірить, але до Костя вона не вернеться ніколи.

Сквапливо, легко вийшла на вулицю.

Десь поблизу, чи в кіно, чи в клубі, гриміла оркестра.

Десь вирвався бадьорий гудок авта. А неподалець, на розі, застережливо скрикнув трамвай і розкраяв на дві лави гомінку юрбу.

Потонула в юрбі.

Харків. 1927 р.